

O`zbekiston Respublikasi Xalq ta`limi vazirligi
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tabiatshunoslik fakul`tet

Geografiya kafedrası

Geografiya fanlari doktori, prof. Umarov E.K.

« O`rta osiyo davlatlari iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi»
FANI B O`YICHA O`QUV METODIK MAJMUA
(bakalavriat bosqichi talabalari uchun)

NUKUS - 2010

Mundarija

1- mavzu	Markaziy Osiyo davlatlarining iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi» fanining maqsadi va vazifalari.....	
2- mavzu	Markaziy Osiyo davlatlarinin` tadqiq qilish tariyxi	
3- mavzu	Markaziy Osiyo davlatlarinin` tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari	
4- mavzu	Markaziy Osiyo davlatlarinin` axolisi va mehnat resurslari	
5 mavzu	Markaziy Osiyo davlatlarinin` adminstratsiyalik bulinishi va Markaziy Osiyo davlatlariga iqtisodiy-geografik tarif.....	
6- mavzu	Qo`zog`iston respublikasi	
7- mavzu	Qirg`iziston respublikasi.....	
8- mavzu	Tojikiston respublikasi	
9- mavzu	Turkmaniston respublikasi.....	
10- mavzu	O`zbekiston respublikasi	
11- mavzu	Markaziy Osiyo davlatlarining transport tashqi-iqtisodiy aloqalari.....	

(2-soat)

REJA:

1. O`rta Osiyoning geografik joylashgan o`rni, chegaralari va administrativlik tarkibi.
2. O`rta Osiyoning erta davrlardagi ijtimoiy geografik sharoitlari.
3. O`rta Osiyoning geografik o`rganilish tarixi.

O`rta Osiyoning tarkibi Qozog`iston, Turkmaniston, Qirg`iziston va Tojikiston, O`zbekiston respublikalaridan turadi va 3 mln. 994,4 min km⁸ er maydonga ega. Bu dunyo yuzi quruqligining 2,7 % tini tashkil qiladi. O`rta Osiyoning umolmiy er maydonining 2 mln 771 ming km.kv Qozog`iston, 488 ming km.kv Turkmaniston, 198,5 ming km.kv Qirg`iziston, 143,1 ming km.kv Tojikiston 447,4 ming km.kv O`zbekiston Respublikalariga tegishli. O`rta Osiyo davlatlari territoriyasi kattaligi jixatidan chet El Evropasi Bilan barobar yoki g`arbiy Evropada joylashgan 35 mamlakat maydoniga deyarli teng. O`rta Osiyo Evrosiyo materigining o`rta bo`limida joylashgan, dunyo yuzilik okeanlardan deyarli birdek uzoqlikda joylashgan. O`rta Osiyo g`arbda Kaspiy dengiziga, sharqda Altay tog`li ulkasiga 2 sonomlik mintaqada, shimolda g`arbiy Sibir` faqatisligidan janubga Ko`pet-Dog` tog`largacha 2000 km ga cho`zilgan. Uning shimoldagi eng chekka tochkasi 55 gradus 26 minut shimoliy konglikda joylashgan, janubdagi eng cheka tochkasi 35 gradus 08 minut shimoliy konglikda, g`arbdagi eng chekka tochkasi 52 gradus 25 minut sharqiy uzunlikda, sharqiy cheka tochkasi 87 gradus 2 minut sharqiy uzunlikda joylashgan. O`rta Osiyoning chegOrolarining umolmiy uzunligi 12730 km dan ortiq.

O`rta Osiyo boshqa tabiiy geografik o`lkalardan quyidagi asos bo`luvchi o`ziga xos tabiiy o`zgachaliklari bilan ajralib turadi. Buar quyidagilar.

1. O`rta Osiyo okeanlardan uzoqda, materik o`rtoshida joylashgan. Eng yaqin okean - Hind okeanigacha masofa - 1000 km. dan o`zgina ortiq, lekin baland tog`lar bilan o`ralgan.

2. Iqlimi – qishi juda sovuq (shimolda-50 gradus), yo`zi juda issiq (Termizda +50 gradus) bo`lgan keskin kontinental iqlim.

3. Suvlari tashqari chiqib ketmaydigan, gidrografik jihatidan yopiq o`lka.

4. Tabiatida o`ziga xos o`zgachaliklar, ya`niy bu erda dengiz sathidan - 132 m past bo`lgan Qoragiyo chuquri bilan birga balandligi 7690 m dan (Trichmir cho`qqishi) baland tog`lar bor. Cho`llarda yog`in-sochin miqdori 70-80 mm, tog`larda 1000 mm gacha boradi.

5. Janub va Sharq chegOrolarida baland tog`lar bilan o`ralgan. Shimol va Shimoliy-g`arbiy chegOrolari faqatisliliklardan iborat. g`arbdan nam-iliq havo massasi, Shimoldan sovuq va quruq havo massasi to`g`ridan-to`g`ri kyirikb keladi.

6. Bu erda o`simliksiz ko`chmanchi qumlarni va o`tish qiyin bo`lgan qaling to`qayzorlarni, ekinzorlarni va bog`lardan iborat bo`lgan maydonlarni uchratishimiz mumkin.

O`rta Osiyo qulay iqtisodiy geografik o`rinni egallaydi. Uning Rossiya

Federatsiyasining Ural, Vuga bo'yi va g'arbiy Sibir o'xshagan yuqori rivojlangan yirik industrial iqtisodiy rayonlari bilan qo'shni joylashishi va Turkiston, Sibir temir yo'li xalqasini egallashi va Xind okeani va Janubiy Evropa davlatlariga Eran, Turkiya orqali chiqishga qulay joylashishi, kelajakda O'rta Osiyoning chet mamlakatlar bilan savdo sotiq sohalarining rivojlanishiga katta yo'l ochadi. O'rta Osiyo, ayniqsa Uning janubiy g'arbiy rayonlari 1952 yillargacha juda qulaysiz iqtisodiy geografik aloshaxarrga ega edi. Faqatgina Chorjov (Turkmanobod)-Qo'ng'irot-Beynau yo'nalishida temir yo'li liniyasining ishga tushishi va uning Rossiya Federatsiyasining Evropa bo'limidagi rivojlangan sanoat markamlari bilan bog'lanishi O'rta Osiyoning janubiy g'arbiy rayonlarining transport-iqtisodiy aloshaxarrini yaxshiladi va xaddan tashqari transport xarakatlarining qishqarishiga yo'l ochdi. Bu va boshqa ilojlar O'rta Osiyoning MDH tarkibida uning tutgan solishtirma ulushining ortishiga va iqtisodiy pozitsiyasining yuqorilashiga yo'l ochdi. Xo'zirgi kunda O'rta Osiyo respublikalari MDH davlatlarining 18 protsent maydonini, 20 protsent aholisini o'z ichiga olib yil davomida undyirikladigan va etishtiriladigan tosh ko'mirning 14 protsentini, neftin 9 protsentini, tabiiy gkamning 33 protsentini, elektr energiyasining 9,4 protsentini, temir rudasining 9 protsentini, po'latning 3,8 protsentini, jetilistimartaugin qishloq xo'jalik traktorlarining 10 protsentini, go'shtning 11 protsentini, jun va teri hosillarining 38 protsentini etishtiradi. O'rta Osiyo yaqin kelajakda iqtisodiy jihatdan rivojlanishi uchun katta zahiralarga ega. Ularning ulushiga MDH territoriyasidagi tosh ko'mirning zapasining 229 mlrd tonnasi, tabiiy gkamning 30 protsenti, temir rudasining 12,6 mlrd tonnasi hamda misning, marganetsning, xromning, alyuminiyning, oltingugurtning, oltinning, fosforitning, glauber tuzlarining va osh tuzlarining katta zahiralari to'g'ri keladi.

O'rta Osiyoning erta davrlardagi ijtimoiy geografik sharoitlari. O'rta Osiyo erte zamonlardan boshlab yirik madaniyat markaziy sifatida ko'zga tusha boshladi. Ho'zirgi Zarafshon va Molrg'ob daryolarining bo'yida eng erta davrlardan-oq Yaqin Sharq O'rta Osiyo va Xindistonni tutochdrolivchi savdo yo'llari shakllangan. Zarafshon vodiysida So'g'diyona, Molrg'ob bo'ylarida Marg'iyona Amudaryoning o'rta oqimida Baqtriya va quyi Amudaryoda Xorkammshoxlar mamlakatlari umr surgan va ular qoramol chorvachiligi va suvg'ormali dehqonchilik bilan shug'ullangan. Bizning eramizdan udingi V asrda yashagan Geradot Kaspiy dengizining sharqida cheksiz faqatislik erlar yotibdi desa bizning eramizdan udingi II asrda yashagan Ptumey o'z asarlarida Sirdaryo to'g'risida ma'lumotlar bergan. Shunday qilib tarixiy ma'lumotlarni tahlil qilsak bizning ota makon erimizda II asrdan I asrgacha davrlarda Grek Baqtriya madaniyati umr surganligi, keyinchalik Osiyo va Sibirdan keng dalalar orqali Turk madaniyati bilan Orolashganligini ko'ramiz. Bizning eramizning XII asrida bizning o'lkamizda Chingizxonning boshchiligida molg'ullarning xukumronligi boshlanadi, va udingi gullangan madaniyat inqiro'zga uchraydi, faqatgina XIV-XV asrlarda buyuk podsho Amir Temur zamonida O'rta Osiyo bir butun davlat statusiga ega bo'lib, ular mesopotamiya orqali Misrga, Xitoyga va Xindiston orqali karvon yo'llari orqali savdo-sotiq o'rnatilgan boshladi. Bu davrdagi buyuk Temuriylar davlatining poytaxti Samarqand shahri bo'lgan. XV-XVI asrlarda O'rta Osiyo orqali g'arb bilan sharqni tutochdrolivchi savdo yo'llarining eng ahamiyatlisi «Buyuk ipak yo'li» bo'ladi va uning roli Usmoniylar imperiyasi XVII asrning o'rtalarida Konstantinopuni o'ziga qo'shib ugungacha davom etdi. Xalqaro aloshaxarrda kuchli suv yo'lining shakllanishiga va

xalqaro aloqada okean yo'llarining ochilishi bilan O'rta Osiyo orqali o'tuvchi «Buyuk ipak yo'li» o'z ahamiyatini to'la yo'qotti. O'rta Osiyoning boy tarixi unda joylashgan xalqlarga ham kuchli ta'sir qildi. Agar O'rta Osiyo xalqlarining ichida tojiklar erta zamonlardan oq ho'zirgi nomi bilan atalib kelgan bo'lsa, o'zbeklar 15 asrning oxirida siyosiy jihatdan o'z erkinligiga erishdi va o'zbek kabilalari ertadan oq ko'zga tusha boshladi. XVI asrda Kaspiy dengiz bo'ylarida Turkman qabilalari, Oru dengizi bo'ylarida qoraqupoq millatlari, T'yan-Shan' tog'larida qirgizlar joylasha boshladi. Qo'zoqlar bo'lsa tog'li Altaydan boshlab Jeti suv, Sariatqa, Sirbo'yi, Ural, Yoyiq va Kaspiy dengizi atroflarida ertadan joylashgan xalqlar qatoriga kiradi.

O'rta Osiyoning geografik o'rganilishi to'g'risida ma'lumotlar. O'rta Osiyo to'g'risida erta vaqtlardan boshlab geografik ma'lumotlar paydo bo'ldi. B.e. undin V asrda yashagan Gerodot Kaspiy dengizining sharqida katta faqatis territoriya joylashgan deb atasha, b.e undin II asrda yashagan Ptolemey o'z asarlarida Amudaryo, Sirdaryo va Ural daryolari to'g'risida ko'p sonli ma'lumotlar bergan. O'rta asrning «Sharqning uyg'onish davri» deb atalgan bosqichida ya'ni IX - XII asrlarda arab sayoxatchilari Oru dengizini kartaga tushirgan Amudaryo, Sirdaryo, Ural va Emba daryolarini so'z etgan bo'lsa, Turkistondan chiqqan Molxammad Xorkammiy, Axmad Farg'oniy, Abu Nasr Farobiy (IX asr), Abu Abdulla Xorkammiy (X asr), Abu Rayxon Beruniy, Ibn Sino (XI asr) x.t.b. uimlar Turkistonning geografik o'rganilishiga alohida etibor qaratdi va uning geografik atamalarining shakllanishiga ta'sir faqatkizdi. Masalan Al' Beruniy o'z mehnatlarida Qoraqum cho'lida uchraydigan baqachanoq toshlarni taxlil qilib bu er qachonlardir dengiz ostida bo'lgan desa Abu Nasr al'-Farobiy o'zining astronomik kuzatishlarida geografik jihatidan ko'p yangiliklar qo'shdi. Maxmud Koshqariy bo'lsa «Devoni lug'otit-turk» nomli asarlarida O'rta Osiyoning sharqiy tog'li bo'limi to'g'risida Pomir, Tyan-Shan, Turkiston, Talas, Zarafshon tog'lari, Qoraqum cho'listoni, Vaxsh oazisi to'g'risida geografik jihatdan katta ahamiyatga ega esdaliklar qudirdi.

O'rta Osiyoning geografik jihatdan o'rganilishida XV asrning oxiri va XVI asrning boshlarida yashagan Zaxyiriddin Molxammad Bobur va Xatdor Mirzaning qo'shgan ulushi yuqori bo'ldi. Ayniqsa Z.Boburning «Boburnoma» nomli asarlarida geografik boy ma'lumotlar beradi. XVII asrda Italiyalik P.Karpini bilan flamandiyalik V.Rubruk o'zlari o'rgangan cho'l va yarim cho'l territoriyalariga ta'rif yo'zib, Kaspiy dengizi Uako'l, Balxash ko'llari Tarbog'atay, Jang'ar, Uatovi to'g'risida dastlabki ma'lumotlar bergan. XVI asrda Rossiya bilan O'rta Osiyoning diplomatik va iqtisodiy aloshaxarrining kuchayishiga bog'liq Qozog'iston va O'rta Osiyo to'g'risida geografik ma'lumotlar ko'paya boshladi. 1558-1559 yillarda O'rta Osiyoga sayoxat qilgan Angliyalik A.Djenkinson asarlarida kassaklarning ko'chib yuradigan erlari to'g'risida ma'lumotlar ko'proq keltirib berilgan. XVI asrning oxiri XVII asrning boshida podshoning iltimosi bo'yicha Kodirg'ali juoyirlik yilnomalari to'plami nomli kitob yo'zdi. Bunda Talas, Sayran, Yoyiq, Elek to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Shunday qilib, ko'p karvon yo'llarini ta'riflaydigan «katta chizma» kartasida va «Katta chizma» kitabi nomli asarlarida Qozog'iston to'g'risida bir qancha ta'riflar berildi.

XVI asrda rus sayoxatchilari S.Remezovning «Sibir' chizma kitobi» nomli geografik atlas chiq'di va bunda Qozog'iston territoriyasi kartaga tushyirildi. 1762 yili P.I.Richkov tomonidan yo'zilgan «Protsentrinlar topografiyasi» mehnati 1768-1774

yillar oralig'ida P.S.Pallas va I.A.Fal'k ekspeditsiyalari Qozog'istonning tabiiy o'zgachalıkları to'g'risida dastlabki ilmiy tushunchalar berdi. 1832 yili A.N.Levshin «Kirg'iz qaysaq dalalarining ta'rifı» to'g'risida mehnat yo'zib, Qozog'istonga birinchi marta to'liq geografik ta'rif berdi. Shu davrda Oru Kaspiy territoriyasi kartaga tushyirıklgan bu rayonning rel'efi, iqlimi, flora va faunasi bo'yicha to'liq ma'lumotlar tuzila boshladi. 1856-1857 yillarda P.P.Semenov, Tyan'-Shan'skiy (1827-1924 yashagan) Tyan' Shan' va Xantangri massivi bo'yicha tadqiqot yurgizilib, u nemis uimlarining bu zona Yonartog'ning asridan paydo bo'lgan degan tushunchalarni yo'qqa chiqardi. Ha'm bu tog'larning iqlimi va o'simligi vertikal zonalariga bo'ysinishi to'g'risida ilmiy ma'lumot berdi.

P.P.Semenovning Tyan'-Shan' tog'larini tadqiqot qilishdagi katta mehnati uchun unga «Semenov Tyan'-Shan'skiy» degan nom berildi. N.A.Severtsov 1857-58 yillari Oru dengizi Sirdaryoning quyi oqimi va Qorator tog' tizmalari to'g'risida tadqiqot yurgizilib geografiyada tabiat komponentlarining bog'liqligi xaqida ideyani ko'tarib, bir necha marta ekologik yo'nalishda ilmiy ishlar olib bordi.

I.V.Molshketov Tyan'-Shan' va Jongar alatovining geugik tuzilishi to'g'risida tadqiqot yurgizdi. XIX asrning 50-60 yillarida Jongar Uatovi Chu daryosining vodiysini, Jetisuv bilan Tyan'-Shan' tabiatini tadqiqot qilishga Shoxan Valixonov o'zining katta ulushini qo'shdi. XIX asrning oxirig'ga kelib rus uimi V.A.Obruchev Qoraqum cho'lining paydo bo'lishi to'g'risida bashoratlarni yakunladi.

L.S.Berg Orol dengizi to'g'risida ko'pgina ma'lumotlarni yo'zib qudirdi. 1908 yili «Orol dengizi» nomli mehnatini yo'zdi.

Oktyabr' revuyutsiyasidan keyin O'rta Osiyoning tuproqlarini S.S.Juetuevning, I.P.Gerasimovning o'simlik va hayvonot dunyosini o'rganishga A.N.Krasnev, I.G.Borshovlar mehnat singdirdi.

1920 yildan boshlab O'rta Osiyoda ilmiy tadqiqot markamlari tuzila boshladi. Shu yili O'rta Osiyo Davlat Universiteti ochildi (Ho'zirgi UzMOL).

D.N.Koshkarov, E.P.Korovin ekologik - geografik yo'nalishda, N.L.Korjenevskiy tabiiy geografiya bo'yicha ilmiy ishlar olib bordi.

O'zbekistonda X.A.Abdullaev, O.M.Akromxo'jaev, G.M.Mavlonov, X.Xamrabaev, Qozog'istonda K.A.Satpaev, Turkmanistonda A.G.Babaev va boshqa uimlar boshchiligida geugik, geografik yo'nalishda katta ishlar amalga oshyirikldi.

Qishloq xo'jaligini rivojlanishga bog'liq tuproq qatlamlarining tadqiqot masalasi kongaytyirikldi va geografik yo'nalishida ilmiy tadqiqot markamlari tuzila boshladi. 1939 yili Qozog'istonda maxsus geografik sektor tuzildi, va unga belgili geograf M.N.Boranskiy boshchilik qildi. Keyingi yillarda Turkistonda cho'l molammolarini echishga bog'ishlangan «Cho'lchilik ilmiy tadqiqot instituti» ochildi, ilmiy tadqiqot yo'nalishida O'zbekiston Fanlar Akademiyasi yonida geografiya bo'limining tuzilishi katta ahamiyatga ega bo'ldi. 1950 yili «Qozog'iston» nomli geografik ocherk, 1964 yili «O'zbekiston» nomli iqtisodiy- geografik ocherklar tuzila boshladi.

2	ORTA OSIYA DAVLATLARININ` TADQIQ QILISH TARIYXI
---	--

(4-soat)

REJA:

1.Orta Osiya davlatlarinin` tadqiq qilish boshqishlari.

2.Orta Osiya davlatlarinin ta`biyatini geografiyalik u`ranish tariyxiga bagliq asoiy manbalar

Orayliq Aziya elllerinin` bay ta`biyatli, alaplardag`i ha`m taw eteklerindegi hasildar jerler, tawlardan baslanatug`in suwli da`r`yalar, taw ha`m tegislikliklerdegi jaylawlar a`yyem zamanlardan baslap-aq adamlardi o`zine tartip kelgen.

Orayliq Aziya ta`biyatin izertlew ju`da` erte da`wirlerde baslang`an. Sebebi Orayliq Aziya Batis ha`m Shig`is ma`mleketlerinin` ortasinda ju`da` ehmiyetli xaliq araliq sawda jolinda jaylasqan. Ertede Orayliq Aziyada ju`da` iri ma`mleketler du`zilgen.

Orayliq Aziya haqqindag`i da`slepki mag`liwmatlarda Gerodot, Strabon, Arrion, Ptolomey ha`m basqalardin` miynetlerinde ushiratiw mu`mkin.

Orayliq Aziya ta`biyatin izertlew tariyhin bir neshe basqishlarg`a bo`liw mu`mkin.

Birinshi basqish-jipek joli payda bolg`an da`wir. Jipek joli xristian jilnamasidan buring`i ekinshi a`sirden sol jilnamani XVI-a`sirine shekem tiykarg`i sawda joli bolip esaplang`an. Bul da`wirde Orayliq Aziya ta`biyati Qitay, Arab ha`m Orayliq Aziya ilimpazlari ta`repinen izertlengen.

Qitay sayaxatshisi Chjan-Tsyan 13 jil dawaminda Issiqko`l a`tirapin, Ferg`ana ha`m Xorezm ta`biyatin, xalqin ha`m xojalig`in izertlegen. Bul jerdegi xaliqlardan` tili, ma`deniyatin, diyxanshilig`in, o`nermentshiligin, sawda-satiq isleri haqqinda mag`liwmatlar jazip qaldirg`an. Xristian jilnamasinin` VII-a`sirinde Syuan-Tsyan 16 jil dawaminda (629-645) Tyan`-Shan`, Jetisuw, Chuw oypatlig`in, Tashkent, Samarkand ha`m Pamir ta`biyatin izertlep, bahali miynetler jazip qaldirg`an.

Orta a`sirde arab tariyxshilari Orayliq Aziya geografiyasina tiyisli A`miwda`r`ya, Sirda`r`ya, Uzboy, Aral ten`izi ha`m bul jerdegi xaliqlar, qalalar haqqinda ko`p g`ana mag`liwmatlar jazip qaldirg`an. Bular arasinda Mas`udiy, Istaxriy, Ibn-Rusta Sallam, Ibn Batuta, "aznaviy, Equat h.t.b lardi atap o`tiwimizge boladi.

Arab sayaxatshisi Ibn Istaxriy sayaxat jasap G`Klimat kitabiG` (Kitabul oqolim) atli do`retpesin jazg`an. Ol Aral ten`izin (Xorezm ko`li dep atag`an)

Orayliq Aziya ta`biyatin izertlewde Tu`rkistanli ilimpazlar da ju`da` u`lken u`les qosti. Muxhammad-Ibn-Musa-Al`-Xorezmiy VII a`sirlerde Orayliq Aziya geografiyasina tiykar salg`an, onin` «Jer tasviri» degen shig`armasi 1878-jildin` o`zinde-aq rus tilinde awdarilg`an. Orayliq Aziya ta`biyati, tariyx haqqinda ulli ilimpaz Abu Rayxan Beruniy (X-XI) ju`da` biybaha mag`liwmatlar jazip qaldirg`an. Ol du`n`yada birinshi globusti 1017-jili jasag`an. Muxammad Babur (XY-XYI) «Baburnama» shig`armasinda Orayliq Aziya ta`biyati haqqinda bahali mag`lumatlar keltirilgen.

Orayliq Aziya geografiyasini izertlewdegi ekinshi basqish koloniyaliq da`wir bolip esaplanadi. Bul da`wir Orayliq Aziyanin` Rossiya ta`repi basip aliniwi aldinan Oktyabr` revolyutsiyasina shekemgi bolgan da`wirdi o`z ishine qamtiydi.

Orayliq Aziya Rossiya ta`repi basip aling`ang`a shekem onin` ta`biyati I.Xoxlov (1620), B.Pazuxin (1669-1673), Benevin (1718-1725), F.Efremov, G.Karelin ha`m basqalar ta`repi izertlendi. Olar negizinen Xorezm, Qaraqum, Qizilqum, Orayliq Qazaqstan, Aral ten`izi ta`biyatlarini izertledi. Tu`rkstan Rossiyanin` koloniyasina aylang`annan keyin, onin` ta`biyatini izertlew burin`idanda beterkent`eydi. Bul da`wirde onin` ta`biyatini, xojalig`in Semenov-Tyan`-Shanskiy (1856-97), N.A.Mushketov (1877-80), V.A.Obruchev, A.Berglar izertledi. Na`tiyjede Orayliq Aziya tawlarinin` payda bolishi, du`zilishi, Orayliq Aziyanin` geologiyaliq du`zilishi paydali qazilmalari, o`simligi, haywanat dun`yasi haqqida, Aral ten`izinin` ta`biy geografiyaliq sharayati haqqida bahali ilimiy na`tiyjeler alindi.

U`shinshi basqish Oktyabr` awdarsipag`inan baslap ha`zirgi waqitqa shekemgi waqit o`z ishine qamtiydi. Bul da`wirde Orayliq Aziyanin` ta`biy bayliqlari ju`da` tez pa`t penen o`zlestirile basladi. Onin` geologiyasi, rel`efi, klimati, ishki suvlari, topirag`i, o`simligi menen haywanat dun`yasi, ta`biy geografiyaliq u`lkeleri terent` ha`m ha`r ta`repleme izertlenildi. Bul da`wirde Orayliq Aziya ta`biyatini izertlewde N.L.Korjenevskiy, D.I.Sherbakov, D.V.Nalivkin, I.F.Gerasimov, H.M.Abdullaev, X.Zakirov, T.Zahidov, L.Babushkin, N.Kogay, N.Dalimov, M.Korievlar u`lken u`les qosti.

(4-soat)**R E J A :**

- 1.O`rta Osiyoning geologik tuzilishi va foydali qazilma boyliklari, rel`efining asosiy o`zgachaliklari.
- 2.O`rta Osiyoning iqlimi va agroiklim resurslari. Iqlim sharoitlarining shakllanishiga ta`sir etuvchi asosiy faktorlar.
- 3.Suvlari va suv resurslari.
- 4.Tuproqlari va er resurslari.
- 5.Osimliklar va xayvonotlar dunyosi. Bioresurslari

**Rel`efi.** O`rta Osiyoning er beti har xil bo`lib keladi. Bu twg`risida to`liq ma`lumotlarni tabiiy kartalardan korishga bo`ladi. Agar tabiiy kartaga nkamar og`darsak O`rta Osiyo territoriyasi kong maydonni egallab yotgan faqatisliklarni, ustyurtlar bilan yassa tog`larni va territoriyasining ko`pchilik bo`limini qor bilan muz bosib yotgan baland cho`qqini tog`larni, xattoti okean satxidan pastda yotgan botiqlarni xam ko`rish mumkin. Bunga misol sifatida Tyan`-Shan`, Pomir, Xantangri cho`qqilarini, Mang`ishlok yarim orolida joylashgan eng past territoriya Qoragiyo (-132 m) botig`ini atab o`tsak bo`ladi.

Shunday qilib O`rta Osiyoning er betining asosiy o`zgachaliklarini quyidagicha xarakterlashga bo`ladi.

- 1.Er beti tekisliklar bilan yassi tog`lardan iborat – shimoliy-g`arbiy g`arb va markaziy rayonlar.
2. Baland tog`lar bilan o`ralib turgan janubiy-sharqiy va sharqiy rayonlar.
3. Shimol va shimoliy-g`arbni egallagan cho`listonliklar va pasttekisliklar.
- 4.Baland tog`lar bilan yassi tog`lar oralig`idagi vodiylar va shimoliy-g`arbni egallagan ustyurtliklar.

Shunday qilib O`rta Osiyoning er beti sharqdan - g`arbga tomon belgili darajada pasayib boradi. O`rta Osiyoning er betining bunday o`zgachaliklari iqlimi bilan tabiiy landshaftlarining shakllanishiga katta ta`sirini tekkizgan. O`rta Osiyo territoriya-sining geologik shakllanish tarixiga nazar tashlasak, Ular bir necha marta suv ostida bo`lgan keyin suvning tortilishi bilan kuruqlikka aylangan. Paleozoygacha davrda ya`ni arxey va protezoy eralarida O`rta Osiyoning ko`pchilik erlari dengiz ostida bo`lgan va Dengiz tubiga cho`kindi jinslar tarqalgan. Kaledon tog` paydo bo`lish protsessi natijasida kuchli textonik harakatlar bo`lib geosinklinal` uchastkalar o`rniga Sariatqaning shimoliy-g`arbi, Tyan`-Shanning shimolidagi tog`lar shakllangan. Dengiz kam kamdan tortilib, qumlikning hajmi orta boshlagan. Janar tog` harakatlarining kuchayishi natijasida foydali qazilma boyliklari va ko`p sonli tog` jinslari tuzila boshlagan. Mana shu textonik harakatlar natijasida tuzilgan magmatik jinslar magniyga, temir rudalariga juda boy.

Poleozoyning oxiriga kelib Gertsen tog` paydo bo`lish harakatiga bog`liq Pomir,

Tyan-Shan`, Altay, Tarbag`atay, Jong`ar Olatovi. Sariatqaning sharqiy bo`lagi va Mug`aljarda ko`tarilish protsessi tamomlandi.

Mezo`zoy erasida dengiz suvi O`rta Osiyoning g`arbiy bo`limini bosib yotgan va uning maydoni Sariatqagacha cho`zilgan. Mezozoyda tektonik harakatlar pasayib O`rta Osiyoda tog` paydo bo`lish protsessi to`xtagan. Paleozoyda tog`lar kuchli korroziyaga uchrab shu davrning oxiriga kelib tekislik xududlar kupayib borgan. Neogenning oxiriga kelib kuchli tektonik xarakat natijasida Al`p tog` paydo bo`lish protsessi boshlangan.

Uchlamchi davr oxiriga kelib O`rta Osiyoning janubiy-g`arbiy rayonlarini xali Tetis dengizining suvi bosib yotgan va dengiz suvining harakati natijasida kalin cho`kindi jinslar paydo bo`la boshlagan. Shu davrda boshlangan tog` paydo bo`lish harakati natijasida Kopet-Dog`, kichik va katta Bolqon tog`lari paydo bo`lgan. Shunga bog`liq bu tog`larning tarkibini tashkil qiladigan jinslarda dengiz tubida yashagan hayvonot va o`simlik qoldiqlarini uchratish mumkin bo`ladi.

To`rtlamchi davrning birinchi yarmida bu atroflar soviy boshlaydi va tog`li zonlarda muzliklar paydo bo`ladi. Keyin issiqlik davrining boshlanishi bilan muzlar erib Amudaryo, Murg`ob, Tedjen daryolari paydo bo`ladi.

Shunday qilib to`rtlamchi davrda Amudaryo suvi burqirab Kaspiy dengiziga quyib turgan. To`rtlamchi davrning ikkinchi yarmida O`rta Osiyoning janubiy-g`arbiy rayonlarida katta geologik o`zgarishlar paydo bo`ladi va Amudaryo o`z yo`nalishini o`zgartirib cho`listondagi Ho`zirgi Orol xavzasiga quyadi. Keyin kuchli shamolning harakati va emirilish protsessi natijasida O`rta Osiyoning cho`liga xos ho`zirgi rel`ef formalari shakllandi. Shunday qilib O`rta Osiyo rel`efida cho`kindi jinslar bilan qoplangan platformalarni, yassi tog`li o`lkalar va baland tog`li xududlarni uchratish mumkin. Platformalar Kaspiy atrofidagi tekisliklarni va Ustyurtni o`z ichiga olsa, baland tog`li xududlar Tojikiston, Qirg`iziston respublikalarini tekislikka xarakterli dalalar Qozog`iston xududini, cho`listonliklar esa Turkmaniston va O`zbekistonning shimoliy-g`arbiy qismini egallab yotibdi. Orol dengizining janubiy-sharqidan Qizilqum cho`li so`zilip joylashgan. Bu erning rel`efiga xos past tog`larda uchraydi Bo`nga misol qilib Bukantog`, Tamditog`, Ovminzatog`, Quljiqtog`, Etimtog`, Sultan Uvays va Qoploqir, Mangir, Torangil, Bokentog` tog`larini orolga bo`ladi. Bulardan Tamditog`ning okean satxidan balandligi 922 metr ga ko`tarilib yotgan. Shu past tog`larning oralig`ida shungirlarda (mingbulaq, ayakog`itma, qoraxotin, sariqamish, Anchakaya x.t.b.) uchraydi Taqirlarda o`simliklar o`smaydi va Ular sinirmeytugin xususiyatga ega. Shuningdek taqirlardagi yog`in sochindan yig`ilgan suvlar qoq formasida mollarni suvlandirishda keng foydalaniladi.

Foydali qazilmalari. Geologik tuzilishiga ko`ra O`rta Osiyo er osti qazilma boyliklarga boy. O`tin energetik ahamiyatga ega boyliklardan neft`, tabiiy yonilg`i gaz, tosh ko`mirning katta zahiralari uchraydi. Neft` va gaz Farg`ona vodiysidagi sox, janub alamuchik, palvantosh, Chimen, Shorsu, Mingbulok, Kashkadaryo viloyatidagi Odamtosh, Pachkamar, Omonota, g`arbiy Qozog`istondagi jayik zonasida Dossor, Mang`istov yarim orolidagi O`zen, Jetiboy, Atirov viloyatida Karjanbas, Kalamkas, dengiz konlari, Orol viloyatida Karachig`anoq, Aktobe viloyatidan Kengqiyok va Jakcho`l konlari ochildi.

Neftning zahiralari joylashgan zonalar Turkmanistonda keng tarqalgan. 1917

yilgacha Turkmanistonning Cheleken zonasida 500 den o'ncha chuqur bo'lmagan skvajinalar ishga qo'shildi va yiliga 129 ming tonnagacha neft qazib chiqarildi. Markazlashgan sovet xukumati biylik etken yillarda g'arb Turkmanistonda neft o'ndirishning hajmi kengaytirildi. Agar 1940 yil davomida o'ndirilgan neft hajmi 587 tonna bo'lsa, 1960 yillarga kelib yiliga 8 mln. tonna, 1970 yillarda 15,8 mln. tonna neft qazib chiqariladigan bo'ldi. Neft zahiralarini izlab topish va o'ning hosilini ko'paytirish bo'yicha katta choralar O'zbekiston va Qozog'istonda ham ishga oshirilmoqda. Qozog'istonda «Dengiz» kontraktining ishga tushishi yaqin yillar ichida O'rta Osiyoda neft qazib olishning hajmining ortishiga yo'l ochadi. Yonuvchi gazning Kashkadaryo viloyatida Mo'barak, Anjar, Saritoch, Jargak, Karqishloq, Koraqalpog'istonning Ustyurt zonasida Shoxpaxta, Kuvonish gaz konlari ochildi. Turkmanistonda yonuvchi gazning zahirolari Murg'ob atrofida Amudaryo zonasida, markaziy Turkmanistonda ko'plab ochildi. Bunga misol qilib 1959 yil ochilgan gaz konlarini Charjuo', Kushka atrofida va 1968 yili Xovuzxon zonasidan ochilgan dunyodagi yirik gaz konlarini atash mumkin.

Bu yil sayin Turkmanistonda gaz qazib olish hajmini 1940 yillardagi 2,2 mln. metr kub o'rniga 1970 yillarda 13 mld metr kub al 1976 yili 63 mld metr kubga ko'paytirishga, O'zbekistonda yillik gaz qazib olish hajmi 41 mlrd metr kubga etkazildi. O'rta Osiyoda o'tin-energetik ahamiyatga ega tosh ko'mirning zahirolari ko'p. Qozog'istonda tosh ko'mirning tahminiy zapasi 160 mlrd tonnani tashkil etsa, bu O'rta Osiyo respublikalarida tosh ko'mirning zahirasi 67 mlrd tonnaga barobar. Qozog'istonda faqat tosh ko'mir va ko'ng'ir ko'mirning 10 basseyini joylashgan va 155 kon o'rinlari bor. Bulardan dunyo yuzidagi eng yirik «Al'p» konida yiliga 52 mln. tonna ko'mir qazib chiqariladi. Zahirasi ko'p Qarag'anda tosh ko'mir koni 3000 km.kv maydonni, Ekibastuz koni 160 km.kv maydonni egallab yotibdi. Karag'anda ko'miri kokslanadigan bo'lganlikdan zahirasi juda yuqori xalq xo'jalik ahamiyati bo'yicha MDX davlatlaridagi uchinchi ko'mir xavzasi bo'lib hisoblanadi. Bu konda tosh ko'mirning 80 kabati aniqlangan, Uning umumiy qalinligi 120 metr. Tosh ko'mirning sanoatlik ahamiyati ega zahirolari O'zbekistonda ko'p, xozir respublikada 50 ga yaqin ko'mir koni ochildi.

Ularning aniqlangan zahirolari 2 mlrd tonnaga barobar. Xozir O'zbekistonning xalq xo'jaligi soxalarida intensiv foydalanayot-gan tosh ko'mir koni Surxondaryo viloyatidagi Sharg'un tosh ko'ni yirik kon hisoblanadi. Bu kondan ko'mir 17 km uzunlikta tortilgan osma sim orqali temir yo'lga chiqarildi. Angren va Sharg'un konlaridan yiliga 6 mln. tonnadan ortiq ko'mir undiriladi. Tosh ko'mirning sanoatlik ahamiyatga ega konlari Farg'ona vodiysining atrofida joylashgan. Bularning eng ahamiyatlilari Qizil-qiya, Kok-yong'oq, Sulyukti, o'zbek konlari hisoblanadi. Uzen koni katta zaxiraga ega bo'lib kokslanish protsessi yuqori bo'lib keladi. Qirg'izistonning Issiq-ko'l vodiysida ayrim tosh ko'mir konlari joylashgan. Bularning eng ahamiyatlilariga Ergenem ko'mir koni hisoblanib yuqori koloridlili bilan ajralib turadi. Tojikistonda tosh ko'mirning Shurob, Toshquton, Ravot, Zauran, Ziddiy konlari joylashgan, bularning ko'pchiligi qo'ng'ir ko'mir bo'lib kokslanish darajasi yuqori Zauran, Ravat konlaridan qazib olinadi. Tosh ko'mirning zapasi Turkmanistonda juda kam.

Keyingi yillarda Tolarqir, Yag'man, Kuxitang tog'larida toshko'mirning zahirolari

aniqlandi, lekin uning sonoatlashgan zapasi kam va sifati past bo'lganlikdan xalq xo'jaligida foydalanilmaydi.

Temir rudasining aniqlangan zapasi 13,6 mlrd tonnaga barobar, shuning 12 mlrd. tonnasi Qozog'istonning territoriyasida aniqlangan. Temirning zahirolari Tojikiston va O'zbekistonning territoriyalarida uchraydi, biroq uning sifati juda past va tegishli sanoatda, ishlab chiqarishda xozir foydalanilmaydi. Keyingi yillarda O'rta Osiyo territoriyasidan marganetsning, xromning, nikel'ning, alyuminiyning, misning katta xajmdagi sanoatlik zahirolari ochildi. Misning aniqlangan katta zapaslari Jezqazg'anda (Qozog'iston) Olmaliqda (O'zbekiston), Oltintopgan (Tojikiston) konlarida olinmoqda. Bulardan Jezqazg'an koni juda boy zapasga ega, ruda misning kumtoshdagi ulushi 71 protsentni tashkil qilib sanoatda keng foydalanilmoqda. Mis qazib olishda O'zbekistondagi Angren – Olmaliq koni katta ahamiyatga ega. Olmaliq misining tarkibida molibden, oltin, kumush birgalikda uchraydi. Shu xom ashyo zaxiralari asosida bu erda mis eritish zavodi va Olmaliq qo'rg'oshin-ruh kombinati ishlaydi.

Polimetall rudalari Qozog'istonda rudali Altaydagi Leninogor, Ziryan, Jong'ar Olatovindagi, Karato'g'ondagi Achchisoy, Mirg'alimsoy konlarida yuqori sifatli simob zahirolari Qirg'izistondagi Qkishijoy, Xaydarkonda joylashgan.

O'rta Osiyo respublikalarida oltinning eng yirik sanoatlik ahamiyati zapasmlari Muruntov, Qaqpatas (O'zbekiston) rudali Altaydagi Kalba, Aqsuv, Stepnyak (Qozog'iston) konlarida joylashgan. Ular katta zapasga ega va xalq xo'jaligida keng foydalanilmoqda. Geologik tadqiqotlar natijasida O'rta Osiyo respublikalarida fosforitning, oltingugurtning, osh tuzlarining, glauber (molrabilit) tuzlarining ko'p zapaslari ochildi, buning sanoatlik ahamiyatga ega zahirolari Cho'laktog', Aksay, Jangatoshda (Qozog'istonda), Borsakelmasda (Qoraqolpog'iston), Xushtangtog'da, Qarabauirda (Turkmaniston) joylashgan. O'rta Osiyoda qurilish tog'larida foydalanishga yaroqli toshlarning, qalin loylarning, kvarts kumlarining va marmarning katta xajmdagi zahirolari joylashgan. Faqat O'zbekistonda sanoatlik ahamiyatga ega marmarning 30 dan ortiq konlari ochildi. Bulardan Nurota tog'larida joylashgan «g'ozkon» marmari, dunyodagi eng sifatli marmarlar qatoriga kiradi va madaniyat saroylarini, ma'muriy binolar va metropoliten qurilishlarini pardoqlashda keng foydalanilmoqda. O'rta Osiyoning keng dalalari, cho'listonli yaylovlari va tog'oralig'ida joylashgan vodiylari keng er osti chuchuk suv zapaslariga va shifoli manbalarga boy. Bularning barchasida Chimyon, Chortoq (O'zbekiston), Issiq ko'l, Jeti ogiz, Aqsu (Qirg'iziston), Archman, Molla qara (Turkmaniston), Buriboy (Qozog'iston) kabi o'rinlarda yirik-yirik sanatoriyalar va dam alish o'rinlari ishlaydi.

Xulosa qilib aytganda O'rta Osiyo katta zapasda mineral xom ashyo resurslariga ega. Bularning xalq xo'jaligida ratsional foydalanish kelajakda O'rta Osiyoning iqtisodiy potentsialining yuqorilashiga katta yo'l ochadi.

Iqlimi va agroiqlim resurslari. O'rta Osiyoning iqlimi keskin kontinental iqlim sharoitlariga ega. Iqlim sharoitining shakllanishiga quyosh radiatsiyasi atmosfera tsirkulyatsiyasi va er beti katlamlarining tuzilishi, kuchli ta'sir etadi. Tabiiy geografiya kurslarini o'qib urganganimizda quyosh radiatsiyasining er betiga tushish miqdori O'rta Osiyo territoriyasining geografik joylashish o'rniga, atmosferaning tiniqligiga va quyosh nurlarining er betiga tushish burchagiga bog'liq.

O'rta Osiyo territoriyasi 55 gradus 26 minut sh.k 35 gradus 08 minut sh.k

oralig`ini egallab yotganlikdan quyosh nurlarining tushish (er betiga tushish burchagiga bog`liq. Nurlarining tushish uzoqligi shimoliy rayonlarda (Kustanayda 2058 soat) qubla rayonlar bilan solishtirganda (Chimkentda 2892 soat), (Qarshida 4460 soat) kam bo`ladi. quyoshli ochiq kunlarning soni shimoliy rayonlarda 120 kun bo`lsa, janubda 240-260 kun atrofida bo`ladi. quyoshning yil davomida er betiga ko`p nur sochib turishiga bog`liq er betiga quyoshdan kelib tushuvchi issiqlik miqdori aytarliqday ko`p bo`ladi va uning shimoliy rayonlar bilan janubiy rayonlardagi miqdori orasida katta farq kuzatiladi. Masalan, O`rta Osiyoning shimoliy rayonlarda xar bir sm kv er yuziga quyoshdan 100 kkal radiatsiya olinsa janubiy rayonlarga tomon 150-160 kkal etadi. O`rta Osiyoning iqlim sharoiti uning joylashgan geografik o`rniga karab arktika, o`rtacha va tropik xavo massalarining ta`siri kuchli. O`rta Osiyo o`rtacha mintaqaning janubida joylashganlikdan unga tinch okeani va xind okeani ustida shakllanadigan xavo massalari kelib etmaydi, Shimoliy muz okeani bilan Atlantika okeanining ta`siri kuchli Shimoliy muz okeanidan keluvchi xavo massasining yo`lida to`suvchi tog` bumaganlikdan uning ta`siri shimoldan janubga tomon va g`arbdan sharqqa tomon juda sezilarli darajada bo`ladi. Lekin g`arbdan esuvchi xavo massasi O`rta Osiyoda namlikning to`planishiga ta`sir etip qishda temperaturaning yuqorilashiga, yozda esa pastlashiga mumkinchilik yaratadi. Shimoliy muz okeani ustide shakllanadigan Arktik kontinental xavoning temperaturasi qishda xam yozda xam past bo`ladi. Shuning uchun uning namligi kam. Bu xavo qish oylarida ta`sir etganda O`rta Osiyoning shimoliy rayonlarida ayniqsa Qozog`iston territoriyasida antitsiklonli xavo massalari o`rnaydi, buning ta`siri janubiy rayonlarga xam o`tib, baxorgi va kuzgi ayozli kunlarni paydo qiladi. Tropik xavo massasi janubiy rayonlarda yoz oylarida shakllanib xavoning temperaturasini yuqorilatadi va qurg`oqchilikni paydo etadi. Shunga bog`liq xavoning o`rtacha temperaturasida xam farq kuzatiladi. Yillik o`rtacha temperatura tekis va past tog`li rayonlarda bir qancha iliq, shimoliy rayonlarda bo`lsa, janubiy rayonlarda $+13,5^0$ (Chimkent) $+25^0+30^0$ (Qizilqum va Qoraqum atrofida), tog`li rayonlarda  $+20^0+25^0$  atrofida bo`ladi. O`rta Osiyo territoriyasida eng sovuq oy yanvar` hisoblanadi. Yanvar`dagi o`rtacha temperatura shimolda -19^0 bo`lsa, janubda  $-1^0$  (Toshkent),  $+2,8^0$  (Termiz),  $-10^0$  (Ustyurtda) atrofida bo`ladi.

Biroq ayrim yillarning kunlari shimoliy rayonlarda temperatura -50^0 (Arka Qozog`iston),  $-20^0$  (Surxondaryo),  $-30^0$  (Ustyurt) gacha pasayishi kuzatiladi. Ayrim yillari qish oylarida janubdan keluvchi iliq xavo massalarining ta`sirida xavoning temperaturasi $+10^0$ bo`lsa, shimoliy rayonlarda  $-5^0$  atrofida o`lishi kuzatiladi. Shunday qilib qish oylarida O`rta Osiyoning shimoliy rayonlarida sovuq Arktik va o`rtacha kenglikning xavo massasi bilan Sibir` antitsikloni ustun bo`ladi. Buning ta`siri Torg`ay vodiysi orqali O`zbekistonning shimoliy-g`arbiy rayonlar bilan Turkmanistonning temperaturasi biroz o`zgarishga uchraydi. O`rta Osiyoning en issiq oyi iyul` oyi hisoblanadi. Iyul`ning o`rtacha temperaturasi shimoliy rayonlarda  $+14,1^0$  bo`lsa, janubiy tekislik rayonlarida $+26^0+30^0$ chamasida qumli cho`listonli zonalarida  $+31^0+32^0$  gacha yuqorilatadi. Shunday qilib janubga borgan sari xavoning temperaturasi yuqorilab boradi. Iyul`dagi maksimal yuqori temperatura $+41^0+47^0$ (Chimkent), $+50^0$ (Termiz), markaziy Qizilqumda va Qoraqumda kunning beti $+70^0,+80^0$ gacha qiziydi. Yozda o`rtacha oylik temperatura tog`li rayonlarda bir qancha o`zgachaliklarga ega. Tog`li territoriyalarda temperaturaning pasayib, salqin bo`ladigan kunlari xam uchraydi Bu

asosan tog`lardagi vertikal zonal qonunlariga bog`lik bo`ladi.

Bunday yoz oylaridagi yuqori temperatura va xaddan tashqari qurg`oqchilik dehqonchilikni olib borishda katta kiyinchiliklarni tug`dirmoqda. Bu narsa birinchi navbatda suvg`orish sistemasini rivojlantirishga keng yo`l ochadi.

O`rta Osiyoning ayniqsa janubiy rayonlarda qurg`oqchilikning keng tarqalishi yillik yog`uvchi yog`in-sochin hajmiga xam bog`liq. Agar shimoliy rayonlarda yog`in sochin yiliga o`rtacha 350-450 mm chamasida bo`lsa, janubdagi tekislik rayonlarda 100-130 mm Orol dengizi qirg`oqlarida 93-108 mm, Qizilqum, Qoraqum cho`listonligida 60-86 mm yog`in sochin tushadi. Tog`li rayonlarda yillik yog`in sochinning miqdori ko`proq. Masalan O`rta Osiyoning janubida joylashgan Kopet-Dog`, Paropamiz, Kuhitang tog` zonalarida 200-250 mm yog`in sochin tushsa, Zarafshon, Xisor tog`li rayonlarida, Farg`ona vodiysida 300-500 mm, baland tog`li rayonlarda 700-800 mm yiliga yog`in sochin tushadi.

Qozog`istonning shimoliy-sharqiy rayonlarida, ayniqsa tog`li Altayda 400-450 mm gacha yog`in sochin yog`adi, g`arbiy Qozog`istonda yog`in sochinning yillik miqdori 300-374 mm bo`lsa, Zaysan botig`ida 200 mm va tog`li territoriyalarida 500-1600 mm (Ulbi daryosining yuqori oqimida) yog`in sochin tushadi. Shunday qilib O`rta Osiyoda yog`in sochinning yillik tarqalishida va xavoning namligida katta farq bor.

Masalan Qozog`istonda yillik yog`in sochinning 70-80 protsenti yilning iliq mavsumiga to`g`ri kelsa, O`zbekistonda 40 protsent, Turkmanistonda yillik yog`in sochinning iliq mavsumida kam bo`lishi, xamda qish va baxor oylariga 70 protsenti to`g`ri keladi.

Yoz oylarida O`rta Osiyoning janubiy rayonlarida bug`lanish protsessi juda yuqori. Natijada O`zbekistonda yillik tushuvchi yog`in sochinning miqdoriga qaraganda bug`lanish Toshkent zonasida 3,5 marta, Turkmanistonda 20-25 marta, Nukus zonasida 2,5 marta ko`proq. Shunga bog`liq yoz oylarida xavoning namligi 20-30 protsent atrofida bo`ladi, cho`listonli rayonlarda xavoning namligi bundanda kamroq bo`ladi.

Xulosa qilganda O`rta Osiyoning iqlim sharoiti qishloq xo`jaligi soxalarini, shuning ichida issiliqni ko`plab talab etuvchi ekinlarni etishtirishga va mo`l xosil yig`ishtirib olishga katta mumkinchilik beradi.

Vegetatsion davrdagi $+10^0$ dan yuqori natijali temperaturaning yig`indisi Qozog`istonning shimoliy rayonlarida 2000^0 - 2100^0 chamasida bo`lsa, janubda  $4300^0$ - $4600^0$  ga (Chimkent) barobar, O`zbekistonda bo`lsa  $4500^0$ - $5000^0$  gacha etadi. Shimoliy rayonlarda o`rtacha temperatura $+10^0$ dan yuqori bo`ladigan vegetatsion davrdagi qulay kunlarning soni  $+35$ -150 kundan, janubiy rayonlarda 235-240 kungacha so`ziladi. Bu qo`shimcha ilojlarni ishga oshirish, ayniqsa suv bilan ta`minlash va erning meliorativ xolatini yaxshilash orqali dehqonchilik soxalarini tez sur`atlar bilan rivojlanishga yo`l ochadi.

**O`rta Osiyoning ichki suvlari va suv resurslari.** O`rta Osiyoning suv resurslarining shakllanishida faqat yog`in sochin emes, tabiiy muhitning boshqada komponentlari katta ta`sir qiladi va o`z ora kuchli aloqada bo`ladi. Ichki suvlarning bizni o`rab turgan tabiiy muhitda moddalar almashuv protsessi o`tadi, tuproq paydo bo`ladi xamda o`simliklarda rivojlanish protsessi davom etadi. Ichki suvlar xalq xo`jaligi soxalarini suvlantirishda va komunal xo`jaligini suv bilan ta`minlashda katta rol o`ynaydi. Shunday qilib kishichilik jamiyatining turmushida suv resurslarini ayniqsa

daryolarning examiyati kuchli. O`rta Osiyoda daryolar uncha ko`p emes va Irtish daryosini xisobga olmasak barcha daryolari deyarli tuyiq basseynlarga quyadi, ayrimlari suv basseynlariga etmay cho`listonliklarda qurib tamom bo`ladi. Daryolarning oziqlanish darajasi baland tog`lardagi mangu muz, qor suvi va baxorgi yog`in-sochinga bevosita bog`liq. Biroq tog`li o`lkalar O`rta Osiyoning janubiy-sharqiy va sharqiy bo`limida chegara boylab joylashgan. Shuning uchun ayrim daryolarning boshlanadigan erlari chet ellarning territoriyalariga to`g`ri keladi va uzoq yo`llarni bosib o`tib cho`listonli tekislikga chiqqandan keyin suv daraklarining ko`pchilik bo`limi bug`lanishga va qishloq xo`jaligi erlarini suvlantirishga sarflanadi.

Amudaryo O`rta Osiyodagi tuyuq basseynga quyuvchi daryolarning ichida suvliligi xam suv yig`uvchi maydonining hajmi bo`yicha birinchi o`rinni egallaydi. O`rta asrlarda arablar bu daryoni Jayxun deb atasa, mahalliy xalqlar uni Omul deb atagan. Okean sathidan 4900 metr balandlikdagi Amudaryo Xindikush tog`laridagi Borevskiy muzligidan Vaxjir degan nom bilan boshlanadi, keyin Pomir daryosi bilan qo`shilib Pandj, Vaxsh daryosi bilan qo`shilgan joydan boshlab Amudaryo deb ataladi.

Amudaryo tekislikga chiqqandan keyin Qoraqum va Qizilqum cho`listonliklari orqali Orol dengiziga kelib quyadi va 2540 km uzunlikka ega. Amudaryo yuqori bo`limida tog`liklar orqali juda tez oqadi, tekislikga chiqqandan keyin oqimi biroz pasayadi. Lekin qirg`oqlarini emirib deygish paydo etadi va suv o`zanini kengaytiradi. Shuning natijasida daryo suvi sutkasiga birnecha metrga daryo qirg`og`ini yuvib ketishi mumkin.

Bunday xodisa 1898 yili Kerki shaxri xam 1932 yili To`rtko`l shaxri yonida uchrab, Amudaryo suvi 10 metrdan 500 metrgacha qirg`oqlarini yuvib Kerki shaxrining yonida 2000 metr kub/sek ga barobar bo`lsa, qish oylarida eng past suv oqimi 500 metr kub/sek gacha pasayadi. Amudaryo suvining hajmi jixatidan Dneprga qaraganda 1,2 marta ko`p, u suv miqdori jixatidan xattoki Nil daryosining hajmiga yaqin. Biroq suvi juda loyli, Kerki yonida o`rta xisob bilan yiliga 210-270 mln. Tonnaday xar xil jinslarni oqizib o`tadi. Suvining xar bir kubometrda 4 kg yaqin xar xil loyli cho`kindi uchraydi, shuning uchun Amudaryo suvining mineral o`g`itlarning «fabrikasi» desak bo`ladi. Amudaryo suvi 1960 yillardan boshlab-oq kamaya boshladi. 1954-1959 yillarda Qoraqum kanalining 400 kilometri Amudaryo-Murg`ob oralig`inini, 1961 jilda 140 kilometrlik Murg`ob-Tedjen va 1961-1962 yillarda 257 kilometrlik Tedjen-Ashxobod oralig`ida Qoraqum kanalining qurilishining ishga tushishi, shuningdek 1974 yili sig`imi 873 mln metr kub Xauzخان suv omborining foydalanishga berilishi Amudaryo suvining ko`plab yuqori oqimida sarf bo`lishiga olib keldi. Amudaryoning o`rta oqimida Amu-Buxoro mashina sbros kanali kurildi. 1974 yildan boshlab 195 km oraliqqa Amudaryo suvi Amu-Qarshi kanali orqali Qarshi dalalarini suv bilan ta`minlashda foydalanilmoqda. Shunday qilib Amudaryoning barcha basseyni bo`yicha rejasiz raavishda foydalanishga yo`l qo`yish, uning quyi oqimida ekologik sharoitlarining butunlay o`zgarishiga olib keldi. Bunga ko`pchilik vaziyatlarda o`zlarimiz aybdor bo`ldik. Agar dunyo yuzi amaliyotida Amudaryo kabi buyuk daryolarning basseyni quyi oqimidan yuqoriga tomon o`zlashtirilsa bizda sovetlik tuzumi yillarida Amudaryoning quyi, o`rta va yuqori oqimlarida ko`plab ekin erlari ochildi, yirik-yirik irrigatsion qurilishlar paydo bo`ldi. Natijada oktyabr`revolyutsiyasigacha Amudaryo suvidan xalq xo`jaligida foydalanishning darajasi faqat 7

protsentnigina tashkil qilsa bizning davrimizga kelib quyi Amudaryoda joylashgan Xorazm va Qoraqalpog'istonning shimoliy rayonlarida suv etishmasligi yuz bermoqda, ota-bobalarimiz erta zamonlardan byon ko'p xarajatlar ishlatib kamolga keltirgan gullagan oazislar cho'listonga aylanmoqda. Shuning uchun Amudaryo suvidan kelajakda aqlga muvofiq inson manfaatlari uchun ratsional foydalanish zarur.

Sirdaryo O'rta Osiyoning ikkinchi eng suvli daryosi, Amudaryodan keyin turadi. U markaziy Tyan'-Shan'dagi O'qshingroq tog'idagi Petrov muzligidan boshlanadigan Norin daryosi bilan Farg'ona tog' tizmalaridan boshlanadigan Qoradaryoning Namangan shaxriga yaqin erdagi Baliqchi qishlog'ining yonida qo'shilgan joyidan boshlab Sirdaryo deb ataladi. Sirdaryo bo'yi oldingi Sayxun, erta zamonlardan boshlab-oq xalq tigiz joylashgan suvg'ormali dexqonchi-likning keng rivojlangan, gullagan madaniyat markazlaridan hisoblanadi. Sirdaryoning uzunligi 2982 km.ga barobar, shuning yuqori oqimi O'zbekiston, o'rta va quyi oqimi Qozog'iston territoriyasi (1400 km) orqali oqib o'tadi. Daryo vodiysida uning suvini to'ldiradigan 1700 muzlik joylashgan. Daryo suvining toshishi aprel'dan boshlab avgust oyigacha oraliqda bo'ladi, o'rtacha yillik suv sarfi Bekobod shaxri yonida sekundina 568 metr kub sek, Kizil-o'rda shaxri yonida 873 metr kub sekundni tashkil qiladi. Suvining loyliligi 1200 gramm/metr/kubga barobar. Sirdaryo o'z yo'lida tekislikka chiqqandan keyin lyossli loyli jinslarni paydo etadi.

Sirdaryo yuqori oqimida irmoqlarga ega emas, uning Pochcha ota, Kosonsoy, Govasoy, Chodaqsoy, Isfaramsoy, Shoximardonsoy, So'x, Isfara degan irmoqlarining suvi suvg'orishga sarf etilsa, Sirdaryoga etmay-yoq tamom bo'ladi. Sirdaryo Farg'ona vodiysidan oqib o'tgandan keyin unga o'ng tomondan Oxangaron, Chirchiq, Keles, Aris deb atalgan irmoqlari qo'shiladi, Qizilqum zonasida unga qo'shiluvchi Jangadaryo (300 km) Kuvondaryo (325 km) degan irmoqlari xozir quymaydi, ular kurib qolgan. Sirdaryo vodiysi bizning davrimizga kelib yirik- yirik paxtachilik va sholigarchilikka aylandi. Sirdaryo suvidan xalq xo'jaligida ratsional foydalanish maqsadida uning yuqori oqimida Usmon Yusupov nomidagi Katta Farg'ona, Shimoliy va Janubiy Farg'ona, Andijon magistral kanallari, Qayroqqum suv omborlari, o'rta xamda quyi oqimlarida Kirov nomidagi Mirzacho'l kanali, A.Sorkosov nomidagi Mirzacho'l kanallari, Chordara suv ombori, Qizilqum suvg'orish sistemasi va boshshaxarr qurildi. Bu vash u kabi boshqa xarakatlar natijasida Sirdaryodan Orolga tushuvchi suvning hajmi 1961 yillardagi 3,2 km. kub 1975 yilgacha 0,6 km. kub qisqarsa, 1985 yillarda Orol dengiziga Sirdaryodan bir tomchida suv kelib qo'shilmagan. Agar shu yo'nalishda Amudaryo va Sirdaryo suvlari faqat suvg'ormali dexqonchilik uchun foydalanishga tortilsa, Orol dengizining suv bosgan maydoni 233 ming.km.kv ga qiskarib undagi suvning hajmi 2000 yillarga kelib 162 km.kv chamasida bo'lib dengiz suvining tuzliligi 50-60 protsentga etib katta tuzli sho'rxakka aylanishi mumkin. Shuning uchun Sirdaryo suvini Orol regionida paydo bo'lgan ekologik inqirozni o'z xoliga keltirish maqsadida foydalanish to'g'ri bo'ladi.

Irtish Shimoliy muz okeani xavzasiga quyuvchi O'rta Osiyoning yirik daryosi, uning uzunligi 4248 kilometr, shuning Qozog'iston territoriyasidan faqat 1700 kilometrga yaqini to'g'ri keladi. Irtish Xitoy territoriyasidan boshlanib, Qozog'iston territoriyasiga kelib Qora Irtish deb ataladi, Zaysan ko'li orqali Buxtarma suv omboriga kelib quyadi, shu erdan boshlab Oq Irtish yoki Irtish degan nom bilan Ob' daryosiga

borib quyadi. Irtish daryosi yuqori oqimida tog'liklar orqali oqib o'tib, Altaydagi Ko'l'ba daralarigacha xamda boshqada tog'li daralar oralig'ida tor qisnoqlar bilan Oskemen shaxriga tomon oqadi, shu oroliqda bir qancha irmoqlar kelib qo'shiladi, Bulardan eng kattasi Buxtarma (360 km) daryosi, keyingi yillarda Irtishda Buxtarma daryosi qo'shilgan joydan pastroqda balandligi 96 mertlik (platina) to'g'on o'rnatilib, Buxtarma suv elektrostantsiyasi kurildi. Shunga bog'liq daryo oqimining yuqorisida 600 kilometr ga cho'zilgan suv ombori paydo bo'ldi. Bu Buxtarma suv omborining suv yig'uvchi maydoni ancha katta. Irtish daryosida Oskemen shaxri yonida suv elektr stantsiyasining kurilishiga bog'liq ikkinchi to'g'on qurilib, kichik Irtish dengizi paydo bo'ldi. Oskemen bilan Semey shaxarlarining xududida Shulbi suv elektr stantsiyasi kurilib, Shulbi suv ombori paydo bo'ldi. Irtish Semey shaxri yonida tekislikka xos xarakterli daryoga o'xshaydi va burmalanib oqadi.

Irtish daryosining Shulbi shaxri yonidagi o'rtacha yillik suv sarfi 960 metr kub/sek barobar. Irtish daryosi Xitoy territoriyasigacha transportlik ahamiyatga ega. Unda yuk tashuvchi paraxodlar, teploxodlar va katerlar yilning ko'pchilik vaqtida katnashi mumkin. Irtish daryosi katta suv energetik maqsadlarga foydalaniladi. Unda ishlaydigan suv elektr stantsiyasi rudali Altayning sanoat markazlarini suv energiyasi bilan taminlaydi.

Keyingi yillarda Irtish daryosining suvi xalq xo'jaligida, ayniqsa janubiy Qozog'istonning yirik sanoat rayonlarini suv bilan taminlashga foydalanilmoqda. Shu maqsadda uzunligi 500 kilometrli Irtish-Qarag'anda kanali qurildi, uning eni 40 metr, chuqurligi 5-7 metr ga barobar. Sekundiga kanal orqali 75 kub metr suv oqib o'tish mumkinchiligiga ega. Xozir kanalning ikkinchi bo'limi boshlanib, u Jezqazgangacha etkaziladigan bo'ldi.

Ural daryosi Kaspiy dengizining xavzasiga quyuvchi g'arbiy Qozog'istondagi eng katta suv arteriyalari qatoriga kiradi. U Ural tog'laridan boshlanib shimoldan janubga tomon Qozog'istonni kesib o'tib, Kaspiy dengiziga quyadi, uzunligi 2428 kilometr, shuning 1100 kilometri Qozog'iston territoriyasi orqali oqib o'tadi. Ural daryosi Kaspiy dengizi bo'yidagi tekislikka chiqqandan keyin o'zining o'zanini kengaytirib, keng yoyilmalarni, mayda ko'llarni paydo etadi. Daryo kuyish joyida ikki tarmoqqa bo'linib, asosan qor suvidan oziqlanadi, eng suvli vaqti baxor oylariga to'g'ri keladi.

Uning o'rtacha yillik suv sarfi 400 metr kub sekund ga barobar Ural daryosida keyingi yillarda ko'p sonli suvg'orish sistemalari qurildi. Ularga Norin, Baqsay, Shag'an, Primorsk va boshshaxarr yotadi. Bundan boshqa Ural daryosidan, neft konlariga suv quvuri tortildi. Daryo kema katnovi va baliqchilik katta ahamiyatga ega.

Ili daryosi Balxash-Alako'l xavzasiga quyuvchi Qozog'istondagi eng katta daryolar qatoriga kiradi. U Sharqiy Tyan'-Shan' tog'laridan boshlanadigan Tekes va Kunges daryolarining qo'shilishidan paydo bo'ladi. Ili daryosining uzunligi 2439 kilometr, uning Qozog'iston territoriyasidagi uzunligi 815 km. Qozog'iston territoriyasidagi Ilining yirik irmoqlariga Talg'ar, Qoskeleng, Kurti, Shelek, Sharin, Osek daryolari hisoblanadi. Shundan Qoskeleng daryosining irmoqlari Qozog'istonning oldingi poytaxti Olma-ota shaxrini suv bilan taminlaydi. Ili daryosi o'rta va quyi oqimida tekislik orqali oqib, Qapchag'ay platinasi yonida daryo o'zani 200 metr ga torayadi, bundan keyin Iliga Kurti deb ataluvchi irmog'i qo'shilgan keyin uning o'zani 15 km ga kengaydi. Suvliligi jixatidan Ili daryosi Qozog'istondagi uchinchi

daryo hisoblanadi. Uning yillik o`rtacha suv sarfi Qapchag`ay yonida 472 metr kub sek. Daryo asosan qor va muz suvi bilan oziqlanadi. Ili daryosining vodiysida Toshli-loyli suv toshqinlari uchrab turadi. Bunga misol 1963 yili 17 avgustdagi selning kuchidan tabiiy to`g`oni buzilib ofat tug`dirganini atashga bo`ladi. Bunga qarshi 1966 yili Ili Olatovining Medeu Chotqolida to`g`on qurilib uning balandligi 100 metr eni 600 metrga etkazildi, bu 1973 yilgi sel ofatida Olma-Ota shaxrini saqlab qoldi. Ili daryosining suvi to`lig`i bilan deyarli dexqonchilik soxalarini suv bilan taminlashga, suv energetik maqsadlarga hamda madaniy o`simliklarni suv bilan taminlashda foydalanilmoqda.

Ili daryosida Qapchag`ay suv elektr stantsiyasi xamda Qapchag`ay suv ombori kurildi. Bu ishlab chiqarishning ko`pchilik soxalarini rivojlantirishga xamda Olma-Ota shaxrining xar tomonlama rivojlanishiga katta imkoniyatlar yaratmoqda.

**Murg`ob daryosi** O`rta Osiyoning janubidagi eng katta daryolardan hisoblanadi. U Afg`oniston territoriyasidagi 2600 metr balandlikdagi tog`lardan boshlanib Turkmanistonning janubidan Qoraqum cho`listoniga tomon 250 kilometr oraliqda og`ib o`tib Murg`ob oazisini suvlantirishga foydalaniladi. Murg`ob daryosining uzunligi 978 kilometr. Turkmaniston territoriyasida Murg`ob daryosiga Kashan xam Kushka deb ataluvchi ikki irmoq qo`shiladi. Murg`ob suvi kam daryolar qatoriga kiradi, uning Taxtakamar yo`nidagi yillik suv sarfi 50 metr kub sek tashkil qiladi va yiliga 100 ming gektarday territoriyani suvlantirishga mumkinchilik beradi. Daryo Iolotan shaxrigacha tik jarliklar paydo qilib oqsa, shu joydan boshlab tekislik territoriya orqali oqib o`tib bir necha tarmoqlarga bo`linadi. Murg`ob daryosi erigan qor va atmosfera yog`in-sochin suvlaridan oziqlanadi, faqat baxor oylarida toshib, yozga tomon daryolarining suv manbalari juda kamayadi. Shuning uchun daryoning suv manbalaridan unumli foydalanish (Ko`lxo`zbent, Iolotan, Xindikush, Tashkeprin, Sariyazin va xakazo) qurilgan. Bundan boshqa uzunligi 7 ming kilometrli suvg`orish kanallari ishga tushirilgan, bu Qoraqum kanali bilan birgalikda Murg`ob oazisidagi 400 ming gektarday ekin maydonlarini o`zlashtirishga yo`l ochmoqda.

Tejen daryosi Turkmaniston territoriyasidagi Murg`obdan keyingi eng katta daryo hisoblanadi. Uning uzunligi 1124 kilometr. Shuning 800 kilometri Afg`oniston va Eron territoriyasi orqali oqib o`tadi. Tejen daryosi Afg`oniston territoriyasidagi 3000 metr balandlikda joylashgan tog`lardan boshlanib, dastlab Saridjangal, o`rta oqimida Xurirud daryosi degan nom bilan ataladi. Turkmaniston territoriyasiga kelib Tejen degan nomga ega. Tejen daryosining suv to`plovchi maydoni 70 ming km.kv bo`lsa, Turkmaniston territoriyasiga juda kam suv olib keladi. Daryoning suv manbalari erigan qor suvi va atmosfera yog`in-sochin suvlaridan to`yinadi. Uning yillik suv sarfi 500 metr kub sekundga barobar, biroq shu suv oqimining 80 protsenti baxor oylariga to`g`ri kelib, ko`p sonli suv toshkinini paydo etadi. Shuning uchun Tejen daryosining suvinan xalk xo`jaligida ratsional foydalanish maqsadida 1950 yili Tejen suv ombori keyingi yillarda magistral suvg`orish kanallari ishga tushirildi. Bu Tejen daryosi basseynidagi 600 ming gektar ekin erlarini planli ravishda qishloq-xo`jaligida foydalanishga imkoniyat bera boshladi.

Zarafshon daryosi. Turkiston va Zarafshon tog` tizmalarining qo`shilgan joyidan Zarafshon muzligidan boshlanadi, u dastlab Mastcho`x daryosi degan nom bilan, keyinchalik Ayniy qishlog`i yonida Fandaryo bilan qo`shilgandan keyin Zarafshon

daryosi degan nomga ega bo'ladi. Daryoning tog'li bo'limi Tojikiston territoriyasidan oqib o'tib, tekislikka chiqqandan keyin Samarqand, Buxoro viloyatlarining territoriyasini suv bilan tamiylab Amudaryoga 16 kilometr qolganda Sandiqli qumlariga singip tamom bo'ladi. Shu oraliqda Zarafshon daryosi 781 kilometr uzunlikka ega va uning yillik o'rtacha suv sarfi Panjikent shaxri yonida 164 metr kub sek barobar. Daryo suvining yillik oqimining 55 protsenti iyul'-sentyabr' oylariga to'g'ri keladi, daryo suvining loyliligi bir kub metr suvida 880 grammgacha etadi.

Chirchiq daryosi Uzunligi jixatidan Zarafshon daryosidan keyin tursada suvliligi bo'yicha Sirdaryoning eng yirik irmoqlaridan hisoblanadi.

Daryo g'arbiy Tyan'-Shan' tog' tizmalaridan boshlanadigan Chotqol va Piskom daryolarining Chotqol bo'yida qo'shilgan joyidan boshlab Chirchiq degan nomga ega bo'ladi. Uning Sirdaryoga quygan joyigacha uzunligi 174 kilometrni tashkil qiladi, yillik o'rtacha suv sarfi Xo'jakent yonida 224 km kub sek barobar. Suvining o'rtacha loyligi bir kub metrga 275 grammni tashkil qiladi, yoki tog'li daryolarning ichidagi suvining tiniqliligi jixatidan eng yaxshilari hisoblanadi. Chirchiq daryosiga o'ng tomondan Ugom, chap tomondan Oqsoqota degan irmoqlari kelib qo'shiladi, baxorda dexqonchilikda ko'proq foydalan-ganlikdan Chirchiqqa etmay tamom bo'ladigan Kizilsuv, Aktoshsoy, Parkentsoy va boshqa irmoqlari bor. Chirchiq daryosi qor va muzlik suvlaridan oziqlanadi, shuning uchun eng suvli vaqti mart-iyun' oylariga to'g'ri keladi.

O'rta Osiyoda ko'llar onsha ko'p emas. Ularning eng yiriklari Kaspiy ko'li, Orol ko'li, Issiq-ko'l, Balxash, Alako'l hisoblanadi.

Ko'llarning ko'pchiligi tog'larda joylashgan. Ko'llarning ichida eng kattasi Kaspiy ko'li kattaligi jixatidan dengiz deb xam ataladi. Dengizning maydoni 372000 km.kv.

Orol ko'li eng chuqur joyi 69 m (1961 yil) o'rtacha chuqurligi 16 m. Maydoni 66 ming kv.km. Orol dengizi cho'llar bilan o'ralgan, faqat ikkitagina daryo kelib quyadi Amudaryo va Sirdaryo. Orol dengizida 313 kichik orollar bo'lib ularning maydoni 2345 kv.km. edi. Xozirgi kunda Orol dengizining maydoni keskin qisqarib ketgan, eng chuqur joyi 50 m, maydoni 28 ming kv.km. Ko'pgina orollar bir-biri bilan qo'shib ketgan.

Balxash ko'li maydoni 17660 kv.km., uzunligi 605 km, eng keng joyi 74 km, tor joyi 8,5 km. o'rtacha chuqurligi 7 m. Ili daryosi kelib quyadi. Balxashda hayvonotlar du'n'yasi unchalik ko'p emas. Baliqchilik yaxshi rivojlangan, baliqning 12 turi yashaydi.

Issiq-ko'l. Maydoni 6200 kv.km., uzunligi 182 km. Chuqur joyi 702 metr Issiq-ko'l atrofida daryoning 80 ga yaqin soyi kelib quyiladi, Issiq ko'lden xech bir soy oqib chiqib ketmaydi. Eng yirik daryolari - Chu, Erg'alan daryolari. Issiq-ko'lda baliq ko'p 11 turi uchraydi. Issiq-ko'lni «Sovet Shveytsariyasi» deb xam ataladigan edi. Ko'lning atrofida yashil o'simliklar ko'p. Bu ko'lning bo'yida mashxur geograf Prjeval'skiyning qabri va nomi qo'yilgan shaxar bor. Issiq-ko'l atrofida Quysara, Oqsuv, Cho'lpanota, Jetihovuz kabi belgili kurort, sanatoriyalar bor.

Er osti suvlari Er osti suvlari juda zarur tabiiy boyliklarning biri. Er osti suvlari bilan xalq va xo'jalik talablarini taminlash mumkin. Er osti suvlari bilan ekinlarni xam taminlash mumkin. Qoraqum, Qizilqum, Moyinqum, Betpaqdala va Ustyurt cho'llarida, Markaziy Farg'ona, Mirzacho'l, Qarshi cho'li va boshqa cho'llarda er osti suvlaridan

foydalaniladi.

O`rta Osiyo territoriyasini gidrografik jixatidan 3 bo`limga ya`niy tog`li, tog` osti qiyaliklar va tekisliklarga bo`lishga bo`ladi. Har bir bo`limning o`ziga xos er osti suvlari va buloqlari bor. Tog`larga tushuvchi yog`inning ma`lum miqdori erga singadi va ulardan er osti suvlari paydo bo`ladi. Tekisliklardagi grunt suvlar bir necha tipga bo`linadi.

Er osti suvlari kristall jinslar orasida faqatgina uning yorilgan erlarida uchraydi va ular daryo (hajmidan) daryo va suvg`orish sistemalaridagi suvlar bilan toyinadi. Grunt suvlar tekisliklarda ko`pincha chuqurroqda bo`ladi, biroq Ayrim joylarda er betiga yaqin turib, ko`p erlarni botqoqlikka aylanishiga sabab bo`ladi.

O`rta Osiyoda ishga olinmagan cho`l va tekisliklar xali katta maydonni olib yotadi. Bu erlarda chorva mollari faqat yog`in va quduq suvlariga asoslanib boqilib kelgan. Qoraqum, Qizilqum, Balxash bo`yi, Betpaqdala va Ustyurt cho`llarida, Mirzacho`l, Qarshi cho`li va boshqa cho`llarda xozirdan quduq suvlaridan keng foydalaniladi. O`rta Osiyoda bir necha 10 metrdan 500 metrga etadigan quduqlar bor. Foydalanishga yaroqli yaxshi sifatli va katta zapasga ega bo`lgan er osti artezian suvlari To`rtko`l, Shomanay, Beruniy, Xalqobod territoriyalarida topilgan.

Er osti suvlarining katta zaxiralari, ayniqsa Qozog`iston territoriyasida faqat Mo`yinqum va Sariatqa qum cho`llarida chuchuk grunt suvlari bor. Toshkent Mirzacho`l tog` oldi tekisligida mezo-kaynozoy yotqiziqlari orasida turli chuqurlikda katta artezian xavzasi bor.

O`rta Osiyoda har xil mineral va issiq er osti suvlari bor. So`ngi yillarda O`zbekistonda 50 dan ortiq davolovchi mineral buloqlar yaxshi o`rganilib chiqildi. Farg`ona vodiysidagi Chimshn, Janubiy Olamushuk, Chortoq, Surxondaryo viloyatidagi Jayrontepa va boshqa shifobaxsh maskanlar mana shularning xisobidan ishlaydi.

Issiq mineral suvlar Farg`ona vodiysida juda ko`p erlarda uchraydi. Qirg`izistonda issiq mineral suvlar qadim zamonlardan buyon belgili va odamlar turli kasalliklarni davolab kelgan.

Qirg`izistonda tog`liklar etaklarida Issiq-ota, Shansi, Terskay, Alatov yonbag`irlarida Jetiko`z, Oltin Arason, Farg`ona tizmalarida Jalolobod va boshqa erlardagi mineral suvlar juda mashxur. Issiq mineral suvlar Tojikiston va Turkmanistonda xam ko`p va bular orasida radioaktiv suvlar xam uchrashadi. Tojikistonda Obigari va Xuja-obigari issiq mineral suvlari bor. Shunday qilib, O`rta Osiyoda har xil er osti suvlarining har qiyli zahiralari aniqlangan. O`rta Osiyo territoriyasida xali suv hovuzlari ko`p va ularni xalq xo`jaligining har xil sohalarida foydalanish kechiktirib bo`lmaydigan vazifa xisoblanadi.

Xulosa qilganda O`rta Osiyoda maxalliy ahamiyati ega, suvg`orish va boshqa xalq xojaligi maqsadlarda keng foydalaniladigan Qashqadaryo, Oxangaron, Atrek, Chu, Eman, Ayako`z, Lepsi, Torg`ay va boshqa ko`plagan daryolar bor. Ular qishloq xo`jaligi sohalarini suv bilan ta`minlashga, shuningdek energetik maqsadlarda keng foydalaniladi. O`rta Osiyo MDH davlatlarining suv energetik resurslarining 15,7 protsentini tashkil qilib shundan O`zbekiston daryolarining suv energetik quvvati 12 mln kVt dan ortig`iroq, yoki yiliga faqat suv energetik resurslarini foydalanish natijasida qo`shimcha 107 mlrd kVt soat elektr energiyasini ishlab chiqarishga bo`ladi degan so`z.

Daryolarning suv resurslarini suvg`ormali dexqonchilikda unumli foydalanish maqsadida suv omborlari, magistral yirik kanallar kurildi. Masalan vegetatsion davrda suvdan unumli foydalanish maqsadida sig`imi 17 mlrd. metr kub Toktag`ul suv ombori, sig`imi 7,8 mlrd metr kub Tuyemo`yin suv ombori, sig`imi 5,7 mlrd metr kub Chordara suv ombori, sig`imi 4,2 mlrd metr kub, Chorvoq suv ombori, sig`imi 1,7 mlrd metr kub Andijon suv omborlari xamda uzunligi 1400 kilometrlik Qoraqum kanali, 500 kilometrlik Irtish-Qarag`anda kanali, 170 kilometrlik Usmon Yusupov nomidagi Katta Farg`ona kanali, uzunligi 197 kilometrlik Amu-Buxoro kanali xamda boshqa kanallar ishga tushirildi. Eng katta ko`llari qatoriga Kaspiy, Orol, Balxash, Issikko`l, Zaysan, Olako`l, Sariqamish xamda boshshaxarr hisoblanadi. Kaspiy xamda Orol egallab yotgan maydoni katta bo`lganlikdan dengiz deb xam ataladi. Kaspiy dengizining maydoni 372 ming km.kv ga teng. Bu erlar baliqchilikda transport soxalarida katta axamiyatga ega. Lekin manna shu ko`llardan Orol ko`li eng qiyin ekologik krizis sharoitiga tushib qolgan, keyingi yillarda Amudaryo, Sirdaryo basseynida suvg`orib ekiladigan dexqonchilikni rivojlantirishga bog`liq Orolga tushuvchi daryo suvi keskin qisqarib ketdi. Agar 1960 yillarda Amudaryo va Sirdaryodan Orolga 58,9 km kub suv quyib turgan bo`lsa, xo`zirgi vaqtda bu ko`rsatgich 9 km kub. dan ortmaydi. Natijada keyingi 30 yil ichida Orol suvi 15 metrgacha pasayib ketdi, uning qirg`oqlari 50-80 km, ayrim joylarida 100-120 km gacha chekindi, suvining mineralizatsiyasi 30-40 promilldan ortib ketdi, Bu Orol xududidagi ekologik muvozanatning pasayishiga olib kelmoqda, shuning uchun Orol xavzasiga qo`shimcha suv olib kelish xozirgi kunning dolzarb muammolaridan biriga aylanmoqda.

.

(4-soat)

REJA:

- 1.O`rta Osiyo axolisining o`shish dinamikasi.**
- 2.Axolining respublikalar bo`yicha joylashishi va zichligi.**
- 3.Respublikalar bo`yicha axolining yosh ko`rsatgichlari va mehnat resurslari.**
- 4.O`rta Osiyoda urbanizatsiya protsesi va eng yirik shaharlari.**

O`rta Osiyo territoriyasi shu jumladan Amudaryo va Sirdaryo xavzalari, du`nyo yuzidagi boshqa buyuk daryo xavzalari singari erta davrlardan boshlab-oq xalqlar qo`nim topgan va madaniyati rivojlangan xududlar qatoriga kiradi. Lekin o`tmishda O`rta Osiyo davlatlarining axolisi ho`zirgi davrdagidek zich joylashmagan.

1913 yil podsho Rossiyasi zamonidagi axoli xisob sanog`iga nazar tashlasak O`rta Osiyoda 12,6 mln. dan ortiq odam yashagan. Shuning 5,5 mln. dan ortig`i Qozog`iston, 4,3 mln. dan ortig`i O`zbekiston, , 1 mln. dan ortig`i Turkmaniston, yana 1 mln. dan ortig`i Tojikiston, 860 mingi Qirg`iziston territoriyasida yashagan. O`rta Osiyoning cho`listonli bo`limi bo`lgan O`zbekiston bilan Turkmanistonda 1913 yil 5,3 mln. dan ortiq axoli yashagan. Ikkinchi jaxon urushi oldida, yoki 1940-yilda O`rta Osiyo axolisi 5 mln. ga ko`payib 17 mln 54 ming kishiga etdi, shuning 6,6 mln kishi O`zbekiston, 6,1 mln kishi Qozog`istonga qolgani 3 respublikaga tegishli bo`ldi. Ikkinchi jaxon urushidan keyin yurgizilgan axoli xisob-kitobi (1959j) bo`yicha O`rta Osiyo axolisi 23 mln kishiga etdi. Aniqlangan ma`lumotlar bo`yicha 1940-59 yillar oralig`ida O`rta Osiyo axolisi 6 mln kishiga ko`paydi. Axolisining soni bo`yicha O`zbekiston Qozog`iston respublikasidan o`zib ketdi.

O`rta Osiyo axolisi tabiiy o`shishi o`zining ayrim xususiyatlariga ko`ra MDH davlatlaridan ayrilib turadi.Axoli sonining kopayishi tabiiy o`simning natijasiga bog`liq.

Bu davrda O`rta Osiyo qulayli tabiiy iqtisodiy sharoitlari, shu jumladan xalqning moddiy va madaniy tomondan etukligi xamda axoliga maishiy xizmat ko`rsatish sohalariniing yaxshilanishi axoli sonining tez suratlarda o`shishiga ta`sir ko`rsatdi. Buni 1970-yili 17-yanvardagi axoli xisob-kitobi natijalari bo`yicha xam kuzatish mumkin. Shu yili axolii soni O`rta Osiyoda 40 mln 164 ming kishiga etdi. Axolii sonining yuqori sur`atlarda o`shishi ayniqsa O`zbekistonda sezilarli darajada bo`ldi. Agarda 1970-yili axolii soni O`zbekistonda 11,8 mln bo`lsa, 1979-yilga kelib 15,4 mln kishiga ko`paydi. Masalan: shu yillar ichida Qozog`istonda 1970-yili 13 mln, 1979-yili 14,7 mln ga, Tojikiston 3,8 mln., Qirg`iziston 3,5 mln., Turkmaniston 2,8 mln kishiga etdi. O`rta Osiyo XIX asrda Rossiya imperiyasining eng ichkarisida joylashgan qishloq xo`jalik o`lkasi xisoblansa, ho`zirgi kunda sanoati, transport-iqtisodiy aloshaxarri o`sdi, qishloq xo`jalik sohasida katta o`zgarishlar yuz berdi. O`zbekistonda Mirzacho`l zonasi, Turkmanistonda Qoraqum kanali xafzasi, Tojikistonda Dal`garzin cho`linde, Qirg`izistonda Chu vodiysi, Qozog`istonning shimoliy territoriyalari o`zlashtirilib yirik paxtachilik, g`allachilikka ixtisoslashtirildi. Bu ilojlar O`rta Osiyo davlatlari xalqining

turmush tarzining ko'tarilishiga yo'l ochdi. Keyingi ma'lumotlarga murojat qilsak 1991-yili O'rta Osiyo axolisi 50,7 mln kishiga etdi. Shundan 20,7 mln kishi O'zbekiston, 16,7 mln kishi Qozog'iston, 5,3 mln kishi Tojikiston, 4,4 mln kishi Qirg'iziston, 3,7 mln kishi Turkmaniston respublikalariga to'g'ri keladi.

2000 yilgi statistik ma'lumotlar bo'yicha O'rta Osiyoda 57.1 mln. ortiq axoli yashaydi. Shuning O'zbekiston respublikasida 24,7 mln. Qozog'iston respublikasida 16,7 mln, Tojikiston respublika-sinda 6,4 mln, Qirg'izistan respublikasida 4,6 mln, Turkmaniston respublikasida 4,5 mln axoli yashaydi.

Xozirgi statistik ma'lumotlar bo'yicha O'rta Osiyoda 59.2 mln.dan ortiq axoli yashaydi. Shundan O'zbekiston respublikasida 26 mln.dan ortiq, Qozog'iston respublikasida 16,8 mln ortiq, Tojikiston respublikasida 6,8 mln ortiq Qirg'izistan respublikasida 4,9 mln ortiq, Turkmaniston respublikasida 4,8 mln ortiq axoli yashaydi. Bunday yuqori o'sish bevosita tabiiy o'sishga bog'liq bo'ladi. O'rta Osiyoda xar 1000 kishiga tabiiy o'sim miqdori 24,6 kishidan to'g'ri keladi. Bu ko'rsatkich (1999j) respublikalar bo'yicha O'zbekistonda 26,6 kishi, Turkmanistonda 26,9 kishi, Qirg'iziston 21,4 kishi, Tojikiston 25,6 kishi, Qozog'istonda 11,8 kishini tashkil etadi. Bu tabiiy o'sim MDH davlatlari bilan solishtirganda 2-3 marta deyarli yuqori. Ma'selen MDH davlatlari tarkibiga kiruvchi respublikalarda 1000 kishig'a tabiiy o'sim 6,3 kishini tashkil qilsa, Ukrainada 0,6 kishi, Rossiyada 2,2 kishini tashkil etadi.

O'rta Osiyo respublikalarining sanoatlashishi, maxalliy axolining zavod-fabrikalarga jalb qilinishi, qishloq xo'jaligida irrigatsiya qurilishlari, yangi erlarning o'zlashtirilishi, dehqonchilikning yanada rivojlanishiga olib keldi. Axoli yashaydigan yangi punktlar, shaxarlar tiklandi. Masalan Chirchiq, Yangiyul, Ohangaron, Bekobod, Olmaliq, Nebitdog', Qizilqiya, Toshko'mir, Neftobod, Sulukta, Yangier kabi shaxarlar bularga misol bula oladi.

Shaxarlarning ko'payishi bilan axoli soni xam kam-kamdan ortib bormoqda. 1913-yili O'rta Osiyoda shaxar axolisi 11% bo'lsa, 1970-yili 38%, 1990-yili 42,5% ni tashkil qildi. Shundan Qozog'istonda 54,4%, Turkmanistonda 45,4%, O'zbekistonda 40,3%, Qirg'izistonda 38%, Tojikistonda 32% shaxar axolisini tashkil qildi. Shunday qilib ho'zirgi davrda shaxarlarda 27 mln kishi, qishloqlarda 32,2 mln kishini tashkil qiladi. 2005-yilgi statistik ma'lumotlarga ko'ra O'rta Osiyoda shaxar axolisining ulushi 46% ni tashkil qiladi. Shundan Qozog'istonda 60%, Turkmanistonda 45%, O'zbekistonda 41%, Qirg'izistonda 39%, Tojikistonda 32% ni tashkil etadi.

Axolining zichligi O'rta Osiyo territoriyasi bo'yicha bir xil emas, o'rtacha xisob bilan 1 kv.km territoriyaga 14,8 kishidan to'g'ri keladigan bo'lsa, bu ko'rsatkich O'zbekistonda 58,1 kishi, Tojikistonda 46,8 kishi, Qirg'izistonda 24,7 kishi, Turkmanistonda 9,8 kishi, Qozog'istonda 6,2 kishini tashkil etadi.

Farg'ona vodiysida shu jumladan Andijonda 1 kv.km. territoriyaga 455 kishi to'g'ri kelse, Qoraqum cho'listoni, Qizilqum cho'listoni va Ustyurt platolarida 10 kv.km. territoriyaga 1-3 kishidan to'g'ri keladi. 1940-yillarda O'rta Osiyoning 4 Respublikasida, xalq xo'jaligida ishlovchilarning soni 1,2 mln kishini tashkil qilgan bo'lsa, 1990-yilga kelib, bu 4 respublikada 9,9 mln kishi xalq xo'jalik sohalarida band bo'ldi. O'rta Osiyoning 5 respublikasida ho'zirgi kunda xalq xo'jaligi sohalarida ishlovchilarning soni 15 mln.dan ortdi, shundan O'zbekistonda 5,2 mln, Qozog'istonda 6,5 mln, qolgan 3 respublikada 3,4 mln kishi xalq xo'jaligida ish bilan band.

5	ORAYLIQ AZIYANIN ADMINSTRATSIYALIK BOLINIWI HAM ORAYLIQ AZIYA MA`MLEKETLERINE EKONOM- GEOGRAFIYALIQ SIPATLAMA
---	--

(4-soat)

Reja:

- 1.Orayliq Aziya ellerinin` geografiyalik jaylasqan orninin`**
- 2.Orayliq Aziya elleri xojalig`inin` xarakterli o`zgesheliklari**
- 3.Regionnin` basli sanaat ha`m awil-xojalig`i tarawlarina sipatlama**

Jer maydani - 3994,4 min` km²

Xalqi - 56,2 mln.adam

Orayliq Aziya ma`mleketlerien Qazaqstan, O`zbekstan, Tu`rkmenstan, Ta`jikstan ha`m Qirg`izistan respublikalari kiredi. Olar ma`mleketler araliq xaliq xojalig`i kompleksin jaratadi. Bul respublikalardi tek geografiyalik jaylasqan orni g`ana emes, al ta`biyiy sharayatinin` uqsaslig`i, tariyxiy ha`m ekonomikalik rawajlaniwinin` uliwmalig`i, sonin` menen birge qa`niygelesken xojaliq tarawlarinin` da birdeyligi biriktirip turadi. Orayliq Aziya ma`mleketleri ushin demografiyalik, sotsialliq ha`m ekonomikalik mashqalalari, irrigatsiya tarawlarinin` rawajlaniwinin` uliwma uqsaslig`i menen bir qatarda, olar bir-birinen ha`r bir respublikanin` xojaliq tarawlarinin` spetsifikalik rawajlaniwi jag`inan ajiralip turadi.

Regionnin` xojaliq kompleksinde sanaat jetekshi rol` oynaydi. Paxtashiliq bazasinda o`z aldina agrar industrial kompleks ju`zege kelgen. Orayliq Aziyadag`i mexanizatsiyalasqan iri paxta tazalaw kra`xanalarinin` 50 protsentke shamalasi O`zbekstanda jaylasqan. Paxta mayin o`ndiriw zavodlari paxtashiliq jaqsi rawajlang`an u`lken oazislerdegi (Ferg`ana, Zarafshan alabi h.t.b.) qalalarda qurilg`an.

Paxta gezlemelerin islep shig`ariwshi ka`rxanalar Orayliq Aziyanin` Qazaqstanna basqa barliq respublika paytaxtlarinda bar. Regionnin` toqimashiliq sanaatinda jipek gezlemelerdi o`ndiriw a`hmiyetli orindi tutadi. Pilleni qayta islew ha`m jipek gezleme toqiw fabrikalari Ferg`ana, Marg`ulan, Samarqand, Osh, Dushanbe, Ashxabad ha`m Charjawda jaylasqan.

Regionda ku`shli otin-energetikalik baza du`zilgen. Neft` sanaati tiykarinan Qazaqstan, Tu`rkmenstan ha`m O`zbekstanda rawajlanbaqta. Tu`rkmenstan ha`m O`zbekstanda gaz sanaati joqari da`rejege ko`terildi. Bul eller "MDA ma`mleketleri arasinda Rossiyadan keyingi ekinshi, u`shinshi orinlardi iyeleydi. Ta`biyiy gaz truboprovod arqali Rossiyag`a, Qirg`izistan, Ukraina, Zakavkaz`ya ellerine eksportqa shig`ariladi. Orayliq Aziya ma`mleketleri de otin-energetikalik resurslar arasinda gaz birinshi orindi iyeleydi.

Regionda iri jilliliq ha`m gidroelektrostantsiyalar qurilg`an. Elektr energiyasin jan basina o`ndiriw boyinsha Orayliq Aziya ma`mleketleri du`n`yanin` ayirim aytarliqtay rawajlang`an ma`mleketlerindegi (Iran, Tu`rkiya h.t.b.) ko`rsetkishlerden de bir qansha aldinda turadi.

Region xojalig`inin` ja`ne bir qa`nigelesken tarawi ren`li metallurgiya mis, svinets, tsink, alyuminiy, rtut` ha`m sur`ma o`ndirisi bolip tabiladi. Ximiya sanaati awil xojalig`in mineral to`gin ha`m o`simliklerdi ha`r qiyli ziyankeslerden ximiyaliq qorg`aw

ushin da`riler jetistirip beredi.

Orayliq Aziya ma`mleketleri mashina sog`iw sanaati rawajlang`an regiong`a aylandi. Onin` jetekshi tarawlari-awil xojalig`i texnikalarin, melirotsiya mashinalarin, toqimashiliq stanoklarin ha`m ha`r qiyli a`spab u`skenelerin islep shig`ariw bolip tabiladi. Sonday-aq regionda ha`zirgi zaman avtomabil` ha`m elektrotexnika sanaati da qa`liplespekte.

Awil xojalig`i suwg`armali ha`m qarizg`ar diyxanshiliqtan ibarat. Basli texnikaliq egini-paxta. Paxtanin` ha`r bir hektari ushin 8-min` m<sup>3</sup> tan artiq suw talap etiledi. sog`an qaramastan oazislerdegi suwg`armali jerlerdin` yarimina shamalasi paxtashiliq penen ba`nt. Ferg`ana alabi, Mirza sho`l, Gissar ha`m Vax alabi, to`mengi A`miwda`r`ya, Murg`ab ha`m Tejen oazisleri paxtashiliqqa qa`nigelesken rayonlar bolip esaplanadi. Orayliq Aziya elleri "MDA ellerinde jetilistiriletug`in paxtanin` 90%ten aslamin jetistirip beredi.

Paxta egininen tisqari Orayliq Aziya elleri aymaqlarinda jon`ishqa, sali, ha`r qiyli ovosh-paliz, miywe o`nimleri jetistiriledi. Pilleshilik tarawida aytarliqtay jaqsi rawajalang`an. Tawlardin` eteklerinde diyqanshiliq suwg`arilmay (qarizg`ar diyqanshiliq) alip bariladi. Bul aymaqlarda g`a`lleshilik (biyday, arpa h.t.b.) egiledi, ju`zimgershilik ha`m bag`shiliq jaqsi rawjlang`an.

Orayliq Aziya aymaqinin` ko`pshilik bo`limi sho`l ha`m yarim sho`llerden ibarat, sonliqtan da bul orinlarda qoy, a`sirese qarako`l qoylari ha`m tu`yeler ko`plep bag`iladi.

Agrosanaat kompleksinin` quramina awil-xojalig`i o`nimlerin qayta islew sanaati da (paxta tazalaw, may shig`ariw, jip iyiriw h.t.b.) kiredi

Orayliq Aziya xalqinin` ko`pshilik bo`limi awil xalqina tuwra keledi. Tek Qazaqstanda g`ana qala xalqi awil xalqinan basimiraq (55%) bolip keledi. Xaliqtin` ortasha tig`izlig`i ha`r bir km² ge 14 adamnan tuwra keledi. Xaliqtin` en` tig`iz jaylasqan orinlari taw ha`m da`r`ya alaplari, suw menen jaqsi ta`miyinlengen oazisler bolip esaplanadi (Ferg`ana, Zarafshan, Vaxsh, Chu, Surxan-Sherabad, Shirshiq-Axangaran alaplariYu Xorezm, Mari oazisleri h.t.b.). Bunday aymaqlarda xaliqtin` tig`izlig`i 1 km<sup>2</sup> ge 100 ha`m onnan aslam adamdi quraydi, sho`l ha`m biyik tawli zonada xaliq ju`da` siyrek jasadidi, al ayirim qolaysiz rayonlarda derlik turaqli xaliqtin` o`zi joq.

Ta`kirarlaw ushin sorawlar:

- 1.Orayliq Aziya ellerinin` geografiyalik jaylasqan orninin` o`zgeshelikleri nelerden ibarat
- 2.Orayliq Aziya elleri xojalig`inin` xarakterli o`zgeshelikleri nelerde ko`rined3.
- 3.Regionnin` basli sanaat ha`m awil-xojalig`i tarawlarina sipatlama berin

(4-soat)

Reja:

1.Tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari.**2.Relefi va iqlimi.****3.Xo'jaligi va sanoati.****4.Iqtisodiy-geografik rayonlari.**Er maydoni - 2717,3 ming km²

Aholisi - 16,7 mln odam

Poytaxti - Ostona

Geografik joylashgan o'rni, tabiiy sharoiti va resurslari. Qo'zog'iston er maydoni bo'yisha Markaziy Osiyo respublikalari ishida birinshi o'rinni egallaydi. Respublika Kaspiy dengizidan Oltoy tog'larigasha 3 ming km, shimoldan Janubga Rossiya shegarasidan O'zbekistongasha 1,8 ming km dan ortiq oraliqqa yoyilgan. Qo'zog'iston Sharqida Xitoy bilan shegaralangan.

Rel'efi asosan tekislikdan iborat. Xitoy, Qirg'iziston, g'arbiy Sibirning janubiy - sharq tarafidan o'tgan shegarasidagina tog'lar orqali shegaralangan.

Qo'zog'istonning Iqlimi keskin kontinentalli va quruq. Iliq yog'in - soshin miqdori 400 mm dan (shimolida), 200 mm (janubida) oralig'ida. Tog'li bo'limida yog'in - soshin 500-600 mm gacha yog'adi. Respublika tabiati qarama - qarshilikli. Uning shimolida qishning sovuq ayozi va qori yotgan vaqtda, janubida mevali daraxtlari gullab yotadi.

Respublika shimolida qora va qo'ng'ir tuproqli dala joylashgan bo'lib, ular dehqonshilikda kengdan foydalaniladi. Janubida sur qo'ng'ir tuproq joylashib undan sug'orish natijasida ko'plab qishloq - xo'jalik sohasini rivojlantirishda foydalansa bo'ladi. Shu sababli respublikaning shimolida qor, nam, janubida sug'ormali dehqonshilik yo'lga qo'yilgan. Qo'zog'iston territoriyasining ko'pchiligini sho'listonlik, yarmidan ortig'ini yarim sho'llar egallaydi.

Respublika suv resurslariga unsha boy emas. Yirik daryolari Irtish, Ural, Sirdaryo, Ili daryolari. Faqat Irtish daryosi transportlik ahamiyatga ega. Markaziy va Shimoliy-Sharqiy Qo'zog'istonning aholisini va sanoat sohasini shushuk suv bilan taminlash maqsadida Irtish Karag'anda kanali qurilgan.

Qo'zog'iston har xil foydali qazilmalarning yirik zahiralariga ega. Ayniqsa, rangli va qora metall rudasi, fosforit zahiralar juda ko'p. Shuningdek, ko'mir, neft, tabiiy gaz va mineral xom ashyo resurslarining yotqiziqlari ham aytarlisha darajada ushraydi.

Asosiy mis konlari - Jezqazg'an, Bo'zsha-ko'l, Sayaq konlari. Shuningdek boksit, nikel, volfram, molibden rudalari, oltin, xrom ushraydi.

Temir rudasining aniqlangan zahirasi Kustanay viloyatida joylashgan. Fosforit Qaratog' tog'larida topilgan. Karag'anda va Ekibastuz basseyinlarida toshko'mirning yirik zahirasi, qo'ng'ir ko'mir - Torag'ay basseyinida, neft - Emba daryosi rayonida, Mang'ishlaq yarim orolida aniqlangan.

Aqto'be viloyatining Qarashig'anaq konida tabiiy gazning yirik koni topiladi.

Aholisi. Qozog'iston Respublikasi ko'p millatli davlat. Bu respublikada qozoqlar 46 O', orislar 34,8 O', ukrain 4,9 O', nemislar 3 O', tatar 2 O', o'zbeklar 2,5 O',

belorus, koreys, uyg'ur v.b. millat vakillari yashaydi. Axolisining o'rtasha zishligi 1 km² ga 6,2 odam bo'lib, u jami hududi bo'yicha bir tekis joylashmagan. Tyan'-Shan tog' qirlari, Jung'ar Olatog'i vodiylari va shimoliy dala rayonlarida xalq biroz tig'iz joylashgan.

Shahar aholisi jami aholining tashkil etadi. Respublikada 21 shahar 100 mingdan ortiq aholiga ega. Eng yirik shaharlari - Qarag'anda (600 dan ortiq odam), Shimkent (400 ming odamga yaqin), Pavlodar (300 mingdan ortiq), Ust'-Kamenogorsk (300 ming odamdan ortiq).

Xo'jaligi. Qo'zog'istonning xo'jaligining tarkibida rangli va qora metallurgiya, issiqlik energetika va ximiya sanoati, mashina ishlab shiqarish sohalari etakshi o'rinni egallaydi. Engil va oziq-ovqat sanoati ham yaxshi rivojlangan. Ko'p tarmoqli qishloq xo'jaligi rivojlantirilgan.

Respublika xom ashyo bazasida rangli metallurgiya etakshi rol o'ynaydi. Rangli metallurgiyani ishlab shiqaruvshi va qayta ishlovshi asosiy rayonlar Markaziy va Janubiy Qo'zog'iston, Rudali Oltoy bo'lib hisoblanadi. Shuningdek, metallurgiya Aqto'be va Pavlodar viloyatida ham rivojlangan.

Markaziy Qo'zog'istonda, Jezqazg'an oblastida mis ishlab shiqarish sanoati yaxshi rivojlangan. Kushli Jezqazg'an va Balxash kombinatlar, Karsakpay mis eritish zavodi ishlab turibdi. Mis rudasi bu erde kompleksli. Ular misdan tashqari, molibden, rux, kumush, siyrak ushraydigan va tarqoq elementlarni ham o'z ishiga oladi.

Janubiy Qo'zog'istonda, Shimkent viloyatida polimetall rudalari konlari foydalanilmoqda. Ashshisay va Tekteli tog' - kon kombinati ishlab turibdi. Ularning xom ashyosi Shimkent shahridagi rux zavodida qayta ishlanmoqda. Rangli metall ishlab shiqarish korxonalariga elektroenergiyasini Irtish daryosiga qurilgan GES lardan, shuningdek Ermakov GRES idan etkazib beriladi.

Pavlodar shahrida glino'zem zavodi ishlab, u Arkaliq konidan qazib olinadigan boksitni qayta ishlash bilan shug'ullanadi. Bu erdan glino'zem Sibir va Tojikistonning alyuminiy zavodlariga shiqariladi. Hozirgi vaqtda Pavlodarda alyuminiy ishlab shiqarish zavodi qurilmoqda.

Qora metallurgiya sanoati bir nesha yirik korxonalar bilan ko'zga tashlanadi. 60-70 yillari Temirtog' shahrida Karag'anda metallurgiya kombinati ishga qo'shildi. U texnologik yonilg'i sifatida Karag'anda basseyning kokslanuvchi ko'miridan foydalanadi, xom ashyo Sakalov-Sarboy va Lisakov tog'-kon boyitish kombinatlaridan (Kustanay oblasti) olib kelinadi. Shuningdek Atoshu temir rudasida foydalaniladi. Kustanay viloyatidagi tog'-kon boyitish kombinatidan boyitilgan temir rudasi faqat Temirtog'ga emas, Janubiy Uralga ham (Rossiya) etkazib beriladi.

O'tin yonilg'i sanoati ko'mir, neft va gaz qazib olinishi bilan yuzaga kelgan. Qo'zog'iston ko'mir ishlab shiqarish bo'yisha MDH da Rossiya va Ukraina davlatlaridan keyin ushinshi o'rinni egallaydi. Kokslanuvchi ko'mir Karag'anda basseynidan olinib, o'z talabidan boshqa Rossiya Federatsiyasiga ham eksport qilinadi.

Ekibastuz basseynidan olinadigan tosh ko'mir katta ahamiyatga ega. U erde ko'mir oshiq usulda qazib olinib o'zining narxi arzon. Uning ko'miri arzon energiya olish ushun GRES yonilg'ilari bo'lib hisoblanadi.

Qarashig'anaq gazkondensat konining oshilishi va ishga tushishi kelajakda gaz sanoatining rivojlanishiga katta mumkinshiliklar yaratib beradi. Bundan tashqari neft

ishlab shiqarish paytida ushraydigan gazdan ham foydalaniladi. Rossiya va Ozarbayjon kabi Qo`zog`iston yirik neft` ishlab shiqaruvshi davlat hisoblanadi.

Heft` Mang`ishlaq va Buzachi yarimorollaridagi Emba basseynida qazib olinadi. Keyingi yillarda Kaspiy bo`yi pasttekisligida (Atiraw oblasti) yangi neft` konlari o`zlashtirilmoqda.

Aytarilisha zahiraga va sifatga ega neft` koni ajralib turadi. Bu konning mahsuloti Rossiya va shet el firmalari yordamida qayta ishlanmoqda. Qo`zog`iston neftini Hovorossiysk porti orqali Evropaga eksport qilish ko`zda tutilmoqda. Qo`zog`istonning Sharqiy va Janubiy rayonlarini neft` mahsulotlari bilan taminlash maqsatida Pavlodar va Shimkent shaharlarida neftni qayta ishlovshi zavodlar qurilgan. Ular neftoprovod orqali olib kelinadigan Sibir` neftidan foydalanmoqda.

Eletroenergetika sanoati ni asosan yirik sanoat markazlarida qurilgan issiqlik elektrostantsiyalari tashkil etadi. Shuningdek, Irtish daryosiga qurilgan Ust`-Kamenogorsk va Buxtarma GES lari elektr energiyasidan ham foydalanadi. Ili daryosida Kapchagay GESi qurilgan. Kaspiy dengizi suvini chuchuklantirishda qo`llanilmoqda.

Ximiya sanoati korxonalari har xil ximiyaviy mahsulotlarni ishlab shiqarmoqda. Ximiya sanoatining xom ashyosi qora va rangli metallurgiya, neft` va gazni qayta ishlash sanoatining shiqindilari bo`lib hisoblanadi. Respublikaning janubida Qaratovda fosforit qazib olinib, fosfat o`g`iti ishlab shiqarilmoqda (Jambil shahrida). Organik sintez natijasida plastmassa, suniy kaushuk (Temir tog` shahri), polietilen (Atiraw shahri) v.b. mahsulotlar tayyorlamoqda. Farmatsevtika sanoati rivojlantirilgan.

Mashina ishlab shiqarish sanoati xalq xo`jaligi talablari bilan bog`liq bo`lib, mahalliy qora va rangli metallardan foydalanadi. Karag`anda va Ust`-Kamenogorskte tog`-kon sanoati mashinalarini ishlab shiqaruvchi zavod, Pavlodarda traktor zavodi ishlab turibdi. Ostona va Petropavlovsk shaharlarida qishloq xo`jaligi mashinalarini ishlab shiqaruvchi yirik korxonalar bor.

Qurilish sanoati. Qurilish materiallarini ishlab shiqaruvchi korxonalar barsha rayonlarida joylashgan. Karag`anda, Shimkent, Simipalatinsk, Ust`-Kamenogorskte yirik tsement zavodi qurilgan.

Oziq-ovqat sanoati katta ahamiyatga ega. Simipalatinskтеgi go`sht kombinati MDH da go`sht konservalarini ishlab shiqarish bo`yisha etakshi o`rinda turadi. Olma-ota va Jambil viloyatidada qant sanoati korxonalari joylashgan.

**Qishloq xo`jaligi**. Qozog`istonning tabiiy sharoiti uning xo`jalik sohasining shimol va janubida o`zgashaliklarni keltirib shiqaradi. Shimol tomonning tuproq iqlim sharoitlari dehqonshilik ushuncha qulaylik yaratadi. Bu asosiy don etishtiruvshi rayon. Kuzgi bug`doy ekin maydonlari ustunlik qiladi.

Janubida sug`orib ekiladigan erlarida sholi, texnik ekinlardan paxta, qant qamishi etishtiriladi. Issiqlikni va namlikni sevuvshi sholishilik Sirdaryoning quyi bo`limida, paxta Shimkent viloyatida, qant qamishi Olma-Ota va Jambil viloyatlarida ekiladi. Shuningdek respublikaning janubida bog`shilik va uzumshilik ham rivojlangan.

Shorvachilik qishloq xo`jaligining etakshi sohasi. Shorvachilikda yirik qoramollarning bosh soni (50protsent) aytarilisha yuqori. Shu bilan birga yilqi, sho`shqa boqish, qush o`stirish va tuya boqish yaxshi rivojlangan.

Transporti. Qozog`istonda barcha transport turlari: temiryo`l, avtomobil`, daryo va dengiz, truboprovod va havo transporti rivojlangan. Yuk tashishda asosiy o`rinni temir yo`l transporti egallaydi. Respublika territoriyasini to`rt meridianal temir yo`l magistrali: Turksib, Tranqozog`iston (Petrodavlosk-Karag`anda- Shu), Orenburg-Toshkent, Qo`ng`irot-Makat-Astraxan` magistrallari kesip o`tadi. Yuk tashishda temir yo`l liniyalari bilan bir qatorda avtomobil` transporti ham aytarlisa o`rin egallaydi. Oldingi poytaxti Olma-Ota shahri barsha viloyat va rayon markazlari bilan avtomobil` yo`llari bilan tutashgan. Yuk tashishda suv transporti solishtirmali turda unsha katta ahamiyatga ega emas. Kemashilik Irtish va Ural daryolarida keng tarqalib, mineral qurilish materiallari, ruda, ko`mir, yog`osh, don mahsulotlari tashiladi. Manqishlaq yarim orolidagi tabiiy boyliklarni o`zlashtirishi bilan bog`liq Kaspiy dengizi orqali yuk tashish hajmi ortti.

Havo transporti. Olma-Ota shahrini respublikaning barsha shaharlari va shet davlatlarining shaharlari bilan bog`lanishtira oladi.

Quvvatli neft`-gaz truboprovodi qurilgan. Kaspiy-Qora dengiz eksportlik neftoprovodining qurilishi boshlandi. Qozog`iston axolisi va iqtisodiyoti ushun zarur bo`lgan tabiiy gaz O`zbekistondan olib kelinadi.

Iqtisodiy-geografik rayonlari. Qozog`iston Respublikasi 5 iqtisodiy-geografik rayonga bo`linadi. Janubiy, Markaziy, Sharqiy, g`arbiy va Shimoliy Qozog`iston rayonlariga bo`lnadi.

**1.Janubiy Qozog`iston** (Olma-Ota, Jambil, Qizilorda, Tudiqorg`an va Shimkent viloyatlari kiradi) respublika territoriyasining 26.5 O`ini , axolisining 38O` ini tashkil etadi. Aholisining 42 O` i shahar aholisi hisoblanadi. Rivojlangan sohalari rangli metallurgiya, fasforit qazib olish, mashina ishlab shiqarish, paxta va qand lavlagi etishtirish, sholi, bog`shilik,uzumshilik.

**2.Markaziy Qozog`iston** (Jezqazg`an va Qarag`anda viloyatlari) respublika territoriyasining 16O` ini, aholisining 11,5O` ini tashkil etadi. Aholisining 82O` i shahar axolisi hisoblanadi. Bu faqatgina Qozog`istonda emas, balki MDH dagi eng yirik ko`mir va temir rudasi basseyini hisoblanadi. Rayonda rangli metallurgiya, mashina ishlab shiqarish va ximiya sanoati yaxshi rivojlangan.

**3.Shimoliy Qozog`iston** (Kokchetog`, Qostanay, Pavlodar, Ostona viloyatlari) respublika territoriyasining 21O` ini, aholisining 27 O`ini tashkil etadi. Aholisining 49 O`i shahar aholisi hisoblanadi, milliy tarkibida ruslar ko`pshilikni tashkil etadi. Rayonda elektroenergetika, qora va rangli metallurgiya, don etishtirish, shorvashilik yaxshi rivojlangan.

**4.Sharqiy Qozog`iston** (Sharqiy Qozog`iston va Semey viloyatlari) respublika territoriyasining 10.5 O`ini, aholisining 11 O`ini tashkil etadi. Aholisining 57 O`i shahar aholisi hisoblanadi. Rayonda rangli metallurgiya, gidroenergetika, don etishtirish va rekreatsion resurslar yaxshi rivojlangan. Bu erda shorvashilik va dehqonshilik mahsulotlari qayta ishlanadi.

5.G`arbiy Qozog`iston (Aqtobe, g`arbiy Qozog`iston, Mang`ishlaq, Atiraw viloyatlari) respublika territoriyasining 26 O`ini, aholisining 12,5 O`ini tashkil etadi. Aholisining 58 O`i shahar aholisi hisoblanadi. Rayon respublikaning asosiy neft`-gaz markazi hisoblanadi. Rayonda ximiya sanoati, xrom va nikel` qazib olish, shorvashilik,baliqshilik yaxshi rivojlangan.

(4-soat)

Reja:

1. Tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari.
2. Iqlimi va agroiklimlik resurslari.
3. Xo'jaligi va sanoati.
4. Iqtisodiy-geografik rayonlari

Er maydoni - 198,5 ming kv.km.

Aholisi - 4,7 mln.

Poytaxti- Bishkek

Geografik joylashgan o'rni, tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari. Qirg'iziston - O'rta Osiyo respublikalarining biri. U Shimolda va Shimoliy g'arbda Qo'zog'iston, Janubiy-g'arbda O'zbekiston, Janubiy-sharqda - Xitoy bilan shegaralashadi. Qirg'iziston Respublikasi - tog'li davlat. Territoriyasining 30 O'dan ortig'i dengiz sathidan 3000 m balandlikda joylashgan. (Tyan-shan va Pomir-Oloy tog' sistemasi) tog'larida muzliklar ko'p, ular ko'plab daryolarning boshlanishini beradi. Shuning bilan birga bu erda Shu va Talas vodiysi, Baland tog'li yaylovlar joylashgan bo'lib 600' maydoni qishloq xo'jaligiga yaroqli hisoblanadi.

Iqlim sharoiti keskin kontinentalli, quruq, iliq yog'in-soshin miqdori Shu va Talas vodiysida 300 mmni tashkil etadi. Shu sababli bu territoriyada dehqonshilik faqat sug'ormali yo'l bilan olib boriladi. Yog'in-soshin solishtirmali turda tog' qirlarining Shimol va g'arb yonbag'irlarida ko'proq tushadi. Qish oylarida qor qatlamining kam bo'lishi mol shorvashiligida yaylovlardan unumli foydalanishga yo'l oshadi.

Daryolari, shuning ishida, Norin daryosida (Sirdaryoning yuqori oqimi) baland tog'lardan boshlanib, ko'lamli gidroenergiya zahiralariga ega. (MDH-davlatlari ichida Rossiya va Tojikistondan keyin ushinch o'rinda). Issiqko'l ko'li kurortli va turizm zonasi hisoblanadi.

Er osti qazilma boyliklari. Respublikaning Shimoliy bo'limida polimetall rudalari, Oloy tog'larida sur'ma yotqiziqlari, shuning bilan birga volfram, oltin, qo'rg'oshin v.b. metallar, Jalolobod viloyatida tosh ko'mir va Uran rudalari konlari bor. Hozirgi vaqtda shet el firmalari Shimolda yangi qazilma boyliklari konlarini tekshirish amalga oshirilmoqda.

Aholisi. Qirg'iziston - ko'p millatli davlat. Unda 80 dan ortiq millat vakillari yashab, ulardan qirg'izlar 60 O', ruslar 18 O', o'zbeklar 13 O', ukrainlar 3 O', nemislar 2 O' ni tashkil etadi. Shu bilan birga tatarlar, uyg'urlar, qalmoqlar v.b. millatlar yashaydi. Keyingi yillar ichida Qirg'iziston territoriyasidan ko'plab ruslar va nemis millati vakillari shetga ketmoqda.

Shahar axolisi jami axolisiga solishtirganda 34 O'ni tashkil etadi, o'rtasha zishlik 1 kv. km. - 23,6 odamni tashkil etadi. Axolisining 70 O'dan ortig'i vodiylarda va 1500 m balandlikkacha oraliqda joylashgan.

Aholisining eng ko'p zish joylashgan rayonlari Issiq-ko'l atrofi, Bishkek va Farg'ona vodiysi. Tog'larda ko'pchilik territoriyalarda xalq deyarli yashamaydi. Yirik

shaharlaridan O`sh, Jalolobod, To`qmaq.

**Xo`jaligi.** Qirg`iziston Respublikasi O`rta Osiyoda sanoat va qishloq xo`jalik hosillarini etishtirish bo`yisha Qo`zog`iston va O`zbekistondan keyin ushinshi o`rinni tutadi. Asosiy sanoat tarmoqlari rangli metallarni qazib olish va qayta ishlash, elektroenergetika sohasini rivojlantirish hisoblanadi. Shu bilan birga mashina ishlab shiqarish va metallni qayta ishlash, qurilish metallari sanoati, engil va oziq -ovqat sanoati tarmoqlari rivojlangan.

Rangli metallurgiya sanoati rangli metallarni qazib olish va boyitishdan iborat. Ulardan, simob, sur`ma, oltin polimetallar. Qirg`iziston sur`ma va simob ishlab shiqarish hajmi bo`yicha MDH davlatlarida etakchi o`rinni egallaydi. Hozrigi vaqtda shet el firmalari hamkorligida oltin va rangli metallarni ishlab shiqarish ortib bormoqda.

Elektroenergetika sohasi o`z ishiga issiqlik va gidroelektro-stantsiyalarini oladi, elektrenergiyasini ishlab shiqarish etakchi o`rinni Norin daryolarida qurilgan To`xtagul, Norin, Quvasay GES tutadi.

Mashina ishlab shiqarish sanoati qishloq xo`jaligi, engil, oziq ovqat sanoati va elektroenergetika sohasini taminlaydi. Stanok ishlab shiqarish, elektron hisoblash mashinalarini ishlab shiqarish yo`lga qo`yilgan.

Iqtisodiy rayonlari. Qirg`iziston Respublikasi 3 iqtisodiy rayonga bo`linadi. Shimoliy, Markaziy, Janubiy Qirg`iziston iqtisodiy rayonlari.

**1.Shimoliy Qirg`iziston**-respublika territoriyasining 40 O`ini, axolisining 50 O`ini tashkil etadi. Davlatning asosiy sanoat hosillarini, donini, poliz va uzum etishtiradi. Ko`pchilik erlari lalmikor erlar, eng rivojlangan rayon, poytaxt Bishkek shahri shu rayonda joylashgan. qishloq-xo`jalik mashinasozligi, avtomobil yig`ish, elektron hisoblash mashinalarini yig`ish, engil sanoat yaxshi rivojlangan. Issiq-ko`l vodiysida dehqonshilik, bog`shilik, ko`knori va tamaki etishtirish, shorvashilik, yilqishilik rivojlangan, dam olish maskanlariga, rekreatsion resurslarga boy.

**2.Janubiy Qirg`iziston**-respublika territoriyasining 33 protsentini, axolisining 43 protsentini tashkil etadi. Rayonda gidroenergetika, tog`-kon sanoati, paxtashilik, dehqonshilik rivojlangan. Markaziy O`shda qishloq-xo`jalik hosillarini qayta ishlash korxanalari ishlab turibdi.

**3.Markaziy Qirg`iziston**-respublika territoriyasining 27 protsentini, axolisining 7 protsentini tashkil etadi. Iqtisodiy rayonning asosiy boyligi Norin daryosi, undan gidroenergetika resurslari sifatida keng foydalaniladi, keng hajmli yaylov fondiga ega. Foydali-qazilmalari to`liq o`rganilmagan. Axolisi asosan shorvashilik bilan shug`ullanadi. Rayonda qo`yshilik rivojlangan, respublikada etishtiriladigan junning 20 protsentini etishtiradi. Rayonning markazi Norin shahri..

(4-soat)

Reja:

1. Tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari.

2. Iqlimi va agroiklimlik resurslari.

3. Xo'jaligi va sanoati.

4. Iqtisodiy-geografik rayonlari

Er maydoni - 143,1 ming kv. km

Aholisi - 6,4 mln odam

Poytaxti - Dushanbe

Geografik holati, tabiiy sharoiti va resurslari. Tojikiston Respublikasi - O'rta Osiyoning eng tu'sliginde joylashgan va baland tog'li respublika. Tojikiston shimoliy- g'arbida va shimoliy - Sharqida O'zbekiston va Qirg'iziston bilan, Sharqida Xitoy, janubida □ Afg'oniston bilan shegaralangan.

Uning territoriyasining 90% territoriyasi tog'liqlardan iborat. Ularning deyarli yarmi dengiz sathidan balandlikda joylashgan. Tog' oldi va vodiylardagi tekisliklarning balandligi 1000 m gasha etib, territoriyasining 10% ga yaqinini tashkil etadi va bu respublika xo'jaligi ushun katta ahamiyatga ega.

Iqlimi quruq va keskin kontinental. Iliq kunlarning soni (300 kunga yaqin) ko'p, yog'in- soshin miqdori kam bo'lib yiliga 200 - 300 mm atrofida tushadi. Pomirda u 600 mm ga teng. Respublikaning janubida supotropik iqlimli erlarida xalqning ko'pchilik bo'limi va xo'jalikning rivojlanishi kuzatiladi.

Tuprog'i asosan sur tuproqdan iborat, unumdorli tuproq Farg'ona va Vaxsh vodiysida joylashgan.

Pomir tog'idan Vaxsh va Panj daryolari Amoldaryoni tashkil etadi. Bu daryolardan boshqa Zarafshon, Kafirnigan va Sirdaryoning bir irmog'i oqib o'tadi. Tojikiston Respublikasi gidroenergetika resurslariga boy. Bu tarafdin u Markaziy Osiyo davlatlari ishida birinshi o'rinni egallaydi.

Aholisi. Tojikiston ko'p millatli respublika. Tojiklar ko'pchilikni (62%) tashkil qiladi, shu kabi o'zbeklar (23%), ruslar (10,5%), qirg'iz, tatar, qoraqalpoq v.b. millat vakillari yashaydi.

Shahar aholisi respublikaning jami aholisining 32% inigina tashkil etadi. Yirik shaharlari: Qorg'an-to'be, Qulyab, Xorog. Aholisining o'rtacha zishligi har 1 km² 45 kishidan to'g'ri keladi. Degan bilan aholisining ko'pchilik qismi (80%) iliq tog' oraliq - Vaxsh, Xisor, Farg'ona, Zarafshon vodiylarida yashaydi. Tog'li rayonlarda xalq kam yashaydi (tog'li - Badaxshan avtonomiyali oblasti).

Xo'jaligi. Tojikistonning ekonomikasida qishloq xo'jaligi ustunlik qiladi. Sanoatida tog'-kon engil va oziq-ovqat sanoati etakshi o'rinni egallaydi.

Tog' kon sanoati rangli va siyrak metallarni ishlab shiqarish va boyitish bilan bog'liq. Qalay-tsink, vo'fram-molibden v.b. rudalarni ishlab shiqarish va boyitish korxonalari ishlab turibdi. Olingan kontsentratlar yaqin shet ellarga eksportga shiqariladi.

Tojikiston xo`jaligining yangi sohasi alyuminiy sanoati bo`lib hisoblanadi. Tursinzoda shahrida 1975 yili qurilgan Tojikalyuminiy zavodi mahsulot ishlab chiqarmoqda, tashib olib kelinadigan loy va Nurek GES ining elektro- energiyasidan foydalanadi.

Elektro-energiyasini issiqlik va gidroelektrostantsiyalar tashkil qiladi. Markaziy Osiyodagi eng unumli Hurek GES i ishlab turibdi va Rogun GESi qurilmoqta. Bu yirik gidro qurilmalar faqat Tojikiston uchun gina ahamiyatli bo`lib qumasdan, Markaziy Osiyo respublikalarining ko`plab qishloq- xo`jalik va sanoat ob`ektlarini suv va elektro energiyasi bilan taminlashda katta ahamiyatga ega. Elektro energiyasini ko`p foydalanuvchi korxonalarga Tojikiston alyuminiy zavodi, Yavan elektroximiya kombinati, v.b. bir qator korxonalar kiradi.

Xalq xo`jaligining ixtisoslashgan sohalari qishloq-xo`jaligi hosillarini qayta ishlash bilan bog`liq. Masalan, to`qimashilik sanoati respublikaning xom ashyo bazasida paxta, ipak, jun gazlamalar, gilamlar ishlab shiqarilmoqda.

Oziq-ovqat sanoati korxonalari paxta shigitidan o`simlik yog`i, bog`-boqcha va poliz ekinlaridan tayyorlangan konservalar, quritilgan hosillar, uzum vinosini v.b tayyorlaydi.

Respublikaning mashina qurilishi va metallni qayta ishlash sanoati qishloq-xo`jaligi, engil oziq-ovqat sanoatining Ozarbayjonni qondiradi. To`qimashilik stanoklari, qishloq-xo`jalik mashinalari, transfarmotorlar, metall kesuvchi stanoklar ishlab shiqarish yo`lga qo`yilgan.

**Qishloq xo`jaligida** dehqonshilik ustun keladi. Uning asosiy sohalari: paxtashilik, uzumshilik va bog`shilik, efir yog`li ekinlarni ekish. Tojikiston paxtaning umolmiy hosili bo`yicha MDH davlatlari orasida O`zbekiston va Turkmanistondan keyingi uchinchi o`rinni egallaydi. Aytarlicha ekin maydoni donli ekinlar bilan band. Bug`doy, tariq, makkajo`xori va sholi ekiladi. Shorvashiligida yirik qoramol boqish asosiy o`rinda turadi, shuning bilan birga qo`y o`stirishlikka (qorako`l, go`sht-sut) ham katta ahamiyat berilgan. Pamirda yaklar boqiladi, pillashilik bilan ham shug`ullanadi.

Hozirgi vaqtda respublika harbiy siyosiy holatining keskinlashishi sababli qiyin iqtisodiy krizisni boshdan keshirmoqda.

Transportida avtomobil` transportining roli buyuk. Bu transport turiga respublikada tashiladigan yukning 90% to`g`ri keladi. Ayrim avtomobil` yo`llari (Dushanbe-Xorog, v.b) faqat mavsumiy foydalaniladi, sababi qish oylarida bu yo`llardagi ko`priklar yopiladi.

Sovet davrida bu respublika territoriyasida Termez-Dushanbe, Termez-Qo`rg`an-To`be-Yavan temir yo`llari qurilgan. Ular orqali Tojikiston MDH davlatlari bilan bog`langan.

Respublikaning borish qiyin tog`li rayonlari uchun grajdanlik aviatsiya xizmat qiladi. Dushanbe shahri, Moskva va Do`stlik tashkilotining boshqa shaharlari bilan aviatsiya liniya orqali bog`langan.

Iqtisodiy-geografik rayonlari. Tojikiston respublikasi 3 iqtisodiy rayonga bo`lingan. Janubiy-g`arbiy, Shimoliy, Janubiy-Sharqiy Tojikiston iqtisodiy rayonlari.

**1.Janubiy-g`arbiy Tojikiston**-respublika territoriyasining 37O` ini, axolisining 66 O` ini o`z ishiga oladi. Asosan ingichka tolali paxtashilik, uzumshilik, bog`shilik, pista, tsitrus mevalar etishtiradi. Yaylovlarda qorako`lchilik yaxshi rivojlangan. Poytaxt

Dushanbe shahri ham shu rayonda joylashgan. Bu erda qishloq-xo`jalik mahsulotlarini qayta ishlash, to`qimashilik, kamotli o`g`itlar, al`yuminiy zavodi, elektroximiya zavodi, transformator zavodi, o`ziq-ovqat sanoati yaxshi rivojlangan.

2.Shimoliy Tojikiston-respublika territoriyasining 19O` ini, axolisining 31O` ini o`z ishiga oladi. Qishloq xo`jaligi, dehqonshilik yaxshi rivojlangan. Bundan tashqari tog`-kon sanoati rivojlangan. Ergilikli ahamiyatke ega neft` va ko`mir qazib olinadi. Xo`jandda shoyi to`qish, paxta to`zalash ,konserva zavodi, go`sht kombinati, gilam to`qish yaxshi rivojlangan. Shkalovskda uran qazib olish yo`lga qo`yilgan.

3.Janubiy-sharqiy Tojikiston-(tog`li Badaxshon avtonom oblasti) respublika territoriyasining 44 O` ini, axolisining 3 O` ini o`z ishiga oladi. Asosan Pomir tog`larida joylashgan Osiyodagi eng baland, eng axolisi siyrak region hisoblanadi, asosan qo`toslar boqiladi, g`arbiy bo`limlaridagina kam miqdorda dehqonshilik yurgiziladi. (bug`doy, tariq, no`xat). Axolisining ko`pchiligi tojiklar va qirg`izlar. Markaziy Xorog shahri, Bu erda MGU professori I.V,Shukin asos sugan botanika bog`i bor. Rayon gidroenergiya resurslariga boy.

(4-soat)

Reja:

1.Tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari.**2.Iqlimi va agroiqlimlik resurslari.****3.Xo`jaligi va sanoati.****4.Iqtisodiy-geografik rayonlari**Er maydoni -488,1 ming km²

Aholisi - 4,5 mln. odam

Poytaxti - Ashxobod

Geografik holati, tabiiy sharoiti va resurslari. Turkmaniston O`rta Osiyoning g`arbiy bo`limida joylashib, uning territoriyasining 12,3 %ini egallaydi. Respublika Janubiy tarafida Eron va Afg`oniston, shimol va Sharqida O`zbekiston, shimoliy-g`arbida Qozog`iston bilan shegaralanib, g`arbini Kaspiy dengizi yuvib turadi.

Rel`efi tekislikdan iborat bo`lib, faqat janubidagina unsha baland bo`lmagan Kopetdog` joylashgan. Turkmanistonda iliq yog`in-soshin miqdori 100 mm ga yaqin bo`lgan sho`listonlik iqlim tipi bilan xarakterlanadi. Kopetdog`ing tog` yon bag`irlariga yiliga 300 mm ga yaqin yog`in-soshin tushadi. Qoraqum cho`li uning territoriyasining 80 % ini egallaydi.

Issiqlik miqdorining ko`p bo`lishi Tedjen, Murg`ob va Amudaryo vodiylarida joylashgan sug`ormali erlarida paxtashilikni va subtropik ekinlarni rivojlantirishga mumkinshilik yaratib beradi. Sug`ormali erlarning tuprog`ining asosiy bo`limi sur qo`ng`ir tuproqdan iborat. Surim erlar respublika territoriyasining 1% ini egallaydi. Respublika xo`jaligi ushun Qoraqum kanalining ahamiyati katta.

Respublika foydali qazilmalarg`a boy. Aytarlisha yirik neft` konlari Turkmanistonning g`arbiy bo`limida: Hebit-Dag, Qum-Dagda aniqlangan. Tabiiy gazning boy konlari Markaziy Qoraqum va davlatning janubidagi: Ashak, Shodlik, May v.b. konlari bo`lib hisoblanadi. Qora-Bo`g`oz-ko`l qo`ltig`idagi glauber tuzi (mirabilit) koni sifati bilan dunyoga mashhur. Shuningdek gugurt, tuz, yod va brom yotqiziqlarida oshilgan.

Aholisi. Turkmaniston - ko`p millatli davlat. Respublika aholisining 72 % i turkmanlar, 9,5% i ruslar, 9% -o`zbeklar, 2,5%-qozoqlar tashkil etadi. Bulardan boshqa tatarlar, ukrainlar, armanlar, ozarbayjonlar v.b. yashaydi. Aholisi asosan oazislarda va Kopetdog` tog`ining etaklarida zich joylashgan. Qoraqum sho`lining ko`pchilik bo`limida aholi derlik yashamaydi va u shorvashilikda yaylov sifatida foydalanilmoqda. Respublika aholisining o`rtasha zishligi 1 km.kv 9,3 odamdan to`g`ri keladi. Shahar aholisi barsha aholisining 45% tashkil etadi. Yirik shaharlari: Turkmanbashi, Hebit-Dag, Shardjou.

**Xo`jaligi.** Turkmaniston xo`jaligining ixtisoslashgan sohalari neft` va gazni ishlab shiqarish va qayta ishlash, tabiiy ximiyaviy xom ashyolar, ingishka tolali paxta, ipak, qorako`l etishtirishni rivojlantirishdan iborat.

Gaz sanoati davlatning yoqilg`i-energetik kompleksida etakshi soha bo`lib

hisoblanadi. Tabiiy gazning zahirasi va uni ishlab shiqarish bo'yicha Turkmaniston Markaziy Osiyo davlatlari ishida birinshi o'rinni egallaydi. Aytarlisha yirik gaz konlari-Shodlik va may - respublika gaz sanoatining markazlariga aylangan. Turkmaniston gazi Ukraina va Zakavkaz'yaga eksport qilinadi.

Neft sanoati Turkmanistonning g'arbida rivojlangan. Heft bilan birga gaz ham etishtiradi. Heft ishlab shiqarish sanoatining markazi Hebit-Dag shahri bo'lib, neftni qayta ishlash zavod Turkmanbashi shahrida joylashgan.

Elektroenergetika sanoatining negizini tabiiy gaz asosida ishlovshi issiqlik elektrostantsiyalari tashkil etadi. Eng ko'lamli elektrostantsiyalari Mari, Bezmein GRES lari bo'lib hisoblanadi.

Ximiya sanoati. Xom ashyo sifatida tabiiy xom ashyolardan - mirabilit, gugurt, brom va yod foydalaniladi. Shardjow shahrida fosfor o'g'igini ishlab shiqaradigan zavod qurilgan bo'lib, u Qozog'iston fosforiti asosida ishlaydi.

Iqtisodiyotida etakchi o'rinni engil va oziq-ovqat sanoati egallaydi. Engil sanoati ipak va paxta gazlamalar, gilam, tikuvshilik v.b. mahsulotlarni ishlab shiqaradi. Bu sohaning korxonalari Ashxobod, Sharjov, Mari, Tashauz v.b. shaharlarida joylashgan.

Qishloq xo'jaligi. Turkmaniston Respublikasida sug'ormali dehqonshilik va sho'l zonalarida mol shorvashiligi rivojlangan. Sug'ormali erlarida asosiy ixtisoslashgan soha paxtashilik bo'lib hisoblanadi. Qoraqum kanali qazilgandan keyin paxtashilik ekinshilik maydoni aytarlisha darajada ortdi. Tedjen va Murg'ab oazislarida ingishka tolali paxta etishtiriladi. Paxtaning jami hosili bo'yisha Turkmaniston Markaziy Osiyo davlatlari orasida O'zbekistondan keyingi ikkinshi o'rinni egallaydi.

Kopetdog'ding etaklaridagi oazislarda sug'ormali dehqonshilik meva, uzum, poliz va donli (bug'doy, tariq, makkajo'xori) ekinlarning o'sib rivojlantirishga mumkinshilik yaratadi.

Respublikaning Qaraqum sho'lida qorako'l qo'ylarini urshitishga ixtisoslashgan. Turkmanistonning qorako'l terilari dunyo bozorida yuqori baholanadi. Shuningdek bu erda momiq junli qo'ylar va tuyalar boqiladi. Kopetdog'ning etaklari mashhur Axaltek otlarining vatani hisoblanadi.

Qishloq aholisi qadimdan pillashilik bilan shug'ullanadi. Pillashilik bo'yisha Turkmaniston Markaziy Osiyoda O'zbekistondan keyingi ikkinshi o'rinni egallaydi.

Transporti. Respublikada transportning barsha sohalari rivojlangan, biroq yuk tashishda temir yo'l transporti etakchi o'rinni egallaydi.

Turkmanistonning Janubiy bo'limini XIX asr oxirida qurilgan Kaspiy orti temir yo'li (Turkmanbashi-Ashxabad - Mari- Sharjov-Samarqand) kesib o'tadi. Urushdan keyingi yillarda Shardjov-Tashauz-Qongirat-Makat temir yo'l liniyasi qurilib, u oldingi Sovet ittifoqining Evropa bo'limida xom ashyo etishtirib berishni ta'minlab turgan.

Asosiy avtomobil yo'llari temir yo'l magistrallari bo'ylab joylashgan. Ahmiyatli avtotransport magistrali Turkmanbashi-Ashxobod- Sharjov.

Respublikaning yuk aylanishida dengiz va daryo transporti aytarlisha o'rinni egallaydi. Turkmenbashi-Baku dengiz paromi ishlab turibdi. Daryo transportida Amudaryo katta ahamiyatga ega bo'lib, u orqali 1000 km oraliqqa yuklar tashiladi. Kemashilikda Qoraqum suvg'orish kanalidan foydalaniladi.

Heft` va gaz truboprovod sistemasi qurilgan. Turkmaniston gazi, Rossiya markazi, Zakavkkam`e ham Ukrainaga eksportga shiqariladi.

Avialiniyalar Ashxobod shahrini respublikaning boshqa shaharlari va shet ellar bilan bog`lab turadi. Mahalliy aviatsiya Turkmanistonning borish ushun qiyin erlariga xizmat ko`rsatishda ham qo`laniladi.

Iqtisodiy-geografik rayonlari. Turkmaniston Respublikasi 5 iqtisodiy rayonga bo`lingan. g`arbiy Turkmaniston, Ko`pet-Dag` etaklari, Janubiy Turkmaniston, Markaziy Amudaryo, Shimoliy Turkmaniston rayonlari. Bu rayonlar viloyatlarning bo`linishiga to`g`ri keladi.

1.«Garbiy Turkmaniston»-respublika territoriyasining 28%ini, aholisining 11%ini o`z ishiga oladi, shahar halqi 80 %ni. Turkmanistonda asosan neft`-gaz zahiralari joylashgan. Territoriyasida deyarli oqar suvlar yo`q, bu rayon sanoati rivojlangan rayon hisoblanadi. Aholisining milliy takkibida Evropa millatlari ko`proq. Rayonda neft`-gaz qazib olish, neft`ni qayta ishlash, baliqshilik, qo`yshilik, rekreatsion resurslar yaxshi rivojlangan.

2.Ko`pet-Dag` etaklari-respublika territoriyasining 20 %ini, Aholisining 25 %ini o`z ishiga oladi, shahar aholisi 60 %ini. Yirik gaz konlari oshilan. Rayonda paxtashilik, bog`shilik, uzumshilik, polizshilik, qo`yshilik yaxshi rivojlangan, dam olish markazlari oshilgan. Sanoatida to`qimashilik, oziq-ovqat sanoati, qurilish materiallari va oyna ishlab shiqash yaxshi rivojlangan. Davlatning markaziy Ashxobod shahri ham shu rayonda joylashgan.

3.Janubiy Turkmaniston-respublika territoriyasining 19 %ini, aholisining 23 %ini o`z ishiga oladi. Ko`plab gaz konlariga, keng yaylovlarga ega. Davlatning asosiy ingishka tolali paxtasining 40 %ini, qorako`lining yarmini, axaltekini yilqisini etkazib beradi. Rayonda paxta tozalash va moy ekstrakti zavodlari joylashgan.

4.Markaziy Amudaryo-respublika territoriyasining 20 O`ini, aholisining 21 O`ini o`z ishiga oladi. Asosan dehqonshilik rivojlangan, cho`l zonalarida qoyshilik rivojlangan. Rayonda paxtashilik, polizshilik, gugurt, borit, mineral tuzlar (kaliy) konlari oshilgan. Turkmanobodda (Sharjov) kema va ekskavator remonti zavodi, neft`ni qayta ishlash, superfosfat zavodi joylashgan.

5.Shimoliy Turkmaniston-respublika territoriyasining 13 O`ini, aholisining 20 O`ini o`z ishiga oladi. Respublikaning asosiy paxtasini etishtiradi, asosan qishloq xo`jaligi yaxshi rivojlangan. Polizshilik, pillashilik, jo`xori etishtirish, qorako`lshilik rivojlangan. Sanoati asosan qishloq-xo`jalik mahsulotlarini qayta ishlaydi. Foydali-qazilmalari deyarli yo`q.

(4-soat)

Reja:

1.Tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari.**2.Iqlimi va agroiklimlik resurslari.****3.Xo'jaligi va sanoati.****4.Iqtisodiy-geografik rayonlari**Er maydoni -447,4 ming km²

Aholisi - 25,7 mln odam

Poytaxti - Toshkent

Geografik joylashgan o'rni, tabiiy sharoiti va resurslari. O'zbekiston Markaziy Osiyoning markaziy bo'limida joylashgan. Shimol va shimoliy-g'arbda Qozog'iston, Sharqta, Janubiy-Sharqta Qirg'iziston va Tojikiston bilan, janubiy-g'arbda va janubda Tu'rkmiston va Afg'oniston bilan chegaralangan.

Rel'efi asosan tekislik (Turon pasttekisligi 80 O' territoriyaning egallagan). Sharqta Tyan'-Shan' va Pomir Uoy tog' tizimlari joylashgan. Iqlimi keskin kontinental'li, quruq iqlim. Yog'in-sochin miqdori juda kam miqdorda, tekisliklarda 80-200 mm atrofida tushadi. Shuning uchun asosan suvg'oriladigan yo'l bilan olib boriladi. Tog'larda yog'in-soshin miqdori 1000 mm gasha etadi. Tuprog'i har xil, asosan sur-qong'ir tuproq.

Daryolari Sirdaryo, Amudaryo, Zarafshon v.b. daryolar baland tog'li o'lkalardan boshlanadi. Daryolardan dehqonshilik va elektroenergiya olishda foydalaniladi. Territoriyaning ko'pchilik qismini Qizilqum sho'li egallagan.

O'zbekiston foydali qazilmalarga juda boy. Tabiiy gaz (Gazli, Yorg'oq, Molborak v.b.) neft (Farg'ona vodiysida), qo'ng'ir ko'mir (Angren koni) oltin, volfram, mis rudasi, polimetall ishlab chiqariladi.

Aholisi. O'zbekiston aholisi ko'p millatli, xalqning ko'pchiligi o'zbeklar (69 O') bunnan boshqa ruslar (11 O'), tatar (4 O') qoraqalpoq, koreyslar, tojiklar, ukrainlar yashaydi. Xalqning o'rtasha zishligi 1 kv km erga 55,3 odamdan to'g'ri keladi, shahar aholisi 41 O' atrofida. Yirik shaharlari - Toshkent, Samarqand, Andijon, Buxoro, Farg'ona, Qo'qon. Xalqning ko'pchiligi oazislarda Farg'ona, Toshkent, Samarqandda joylashgan bo'lib bu erda 1 km²-300 odamdan ortiq to'g'ri keladi. Qizilqum sho'lida doimiy yashaydigan xalq yo'q.

Xo'jaligi. O'zbekistonning asosiy sanoat sohalari mashina ishlab shiqarish sanoati. Gaz va ximiya sanoati, rangli metallurgiya, elektroenergetika, engil va oziq ovqat sanoati xo'jaligida alohida ru' o'ynaydi va paxta tozalash uskunalari, bundan tashqari to'qimashilik va irrigatsiya sohalari ushuncha mashinalar ishlab shiqaradi. Korxonalar Toshkentda, Qo'qonda, Andijon v.b. shaharlarda qurilgan. Aviatsiya, elektrotexnika va priborlar qurilish sanoatlari rivojlangan.

Mashina ishlab shiqarish korxonalarining asosiy xom ashyosi Bekobod qora metallurgiya zavodi hisoblanadi.

Yonilg'i energetika sanoati. Gaz sanoati bir qancha rivojlangan. U faqat O'zbekiston xo'jaligini qanoatlandirib qolmasdan, Qirg'iziston, Qozog'iston, Ukraina, Rossiya va Zakavkaz'e davlatlarini ham tabiiy gaz bilan tamiynlaydi.

O'zbekiston Respublikasi tabiiy gaz ishlab shiqarish bo'yisha Markaziy Osiyoda Turkmanistondan keyin 2- shi o'rinni egallaydi.

Hef't sanoatining asosiy markazi Farg'ona vodiysi hisoblanadi. Bu erda neftni qayta ishlash zavodlari qurilgan. Ko'mir sanoati respublikaning yonilg'i balansida unshalik rol o'ynamaydi.

Toshkent viloyatida oshiq usul bilan olinadigan Angren qo'ngir ko'mir koni bo'lib, u Angren GRES uchun yonilg'i vazifasini bajaradi. Barsha sohalarning rivojlanishida elektroenergetikaning o'ni alohida. Elektroenergiyaning ko'pchilik qismini issiqlik elektrostansiyalar yordamida ishlab shiqariladi. Asosiy xom ashyo tabiiy gaz (Toshkent, Sirdaryo GRES) Shirshiq daryosida Shirshiq GES i, Sirdaryo daryosida -Farxod GES i qurilgan.

Ximiya sanoati. Tabiiy gazdan xalq xo'jaligida kengdan foydalanilip undan ximiyaviy tola va mineral o'g'it olishda imkoniyat beradi.

Shirshiq shahrida tabiiy gazdan foydalanip azot o'g'iti, Samarqand va Farg'ona shaharlarida Qozog'istondan olib kelinadigan (Qorataw) fosforitdan fosfat o'g'iti olinadi. Ayniqsa paxtaning har xil ziyon etkazuvchilariga qarshi keng hajmli ximiyaviy dori-darmon ishlab shiqarmoqta.

Azot o'g'itini ishlab shiqarish ko'лами bo'yicha O'zbekiston Respublikasi O'rta Osiyo davlatlari ishida birinshi o'rinni, MDH da Rossiya va Ukrainadan keyingi ushinshi o'rinni egallaydi.

Rangli metallurgiya. O'zbekistonning territoriyasida bir nisha rangli metallurgiya konlari aniqlangan bo'lib, bu sanoat korxonalari har xil mahsulotlarni ishlab shiqarmoqda.

Olmalik shahrida mis va polimetall, volfram va molibden erituvshi kombinat ishlab turibdi. Muruntov oltin konidan oltin ishlab shiqarish yaxshi yo'lga qoyilgan.

Engil sanoat. Bu sanoat turi O'zbekiston iqtisodiyotida aytarlisa salmoqni (40 protsent atrofida) egallab, u o'z ishiga paxta-tozalash, paxta va ipak gazlama, gilam to'qish sohasini oladi. Paxta tolasini etishtirish bo'yicha O'zbekiston Markaziy Osiyoda birinshi o'rinni egallaydi. To'qimashilik sanoatining asosiy markazlari - Toshkent, Samarqand, Buxoro shaharlari.

Oziq - ovqat sanoati. Poliz mahsulotlari konservalari, paxta shigitidan tayorlangan o'simlik yog'ini ishlab shiqarish, quritilgan meva qoqilari, uzim-vinosini tayorlashdan iborat.

Qishloq-xo'jaligining etakshi tarmog'i - paxtashilik. U deyarli barcha viloyatlarda (ayniqsa Farg'ona vodiysida, Sirdaryo, Zarafshon, Shirshiq daryolarining bo'ylari va Quyi Amoldaryoda) rivojlangan.

Janubiy rayonlarida (Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida) ingishka tolali paxta sorti etishtiriladi. Paxtadan boshqa texnik ekinlar (kanop, tamaki) ekiladi.

Amoldaryoning quyi bo'limidagi suvg'oriladigan erlarda sholi etishtiriladi. Tog' etaklarida, pasttekisliklarda bog'dorshilik va uzumshilik tarqalgan.

O'zbekiston O'rta Osiyo davlatlari ishida qorako'l qo'ylarining bosh sonining ko'pligi bilan ajralib turadi. U asosan Qizilqum sho'lidagi yaylovlarda boqiladi. Shu

bilan birga momiq junli qo`ylar, go`sht-sut sohasidagi qo`y o`sirishlik, yirik qora mol boqish rivojlandirilgan. Shu bilan birga yilqi va tuyalar ham boqiladi.

Farg`ona vodiysida va boshqa viloyatlarda pillashilik rivojlangan. Faqat, Farg`ona iqtisodiy rayonining o`zida butun O`zbekistonda etishtiriladigan pillaning 66 O`ini etishtiriladi.

Transporti. O`zbekistonda deyarli barsha transport turi rivojlandirilgan. Rel`efining noqulayligi bilan bog`liq yuk tashishda avtomobil` transportining roli katta. Eng ahamiyatli avtomobil` yo`llari: Yirik O`zbekiston trakti (Toshkent-Samarqand-Termez), Zarafshon trakti (Samarqand-Chardjov), Farg`ona aylanma yo`li.

Temir yo`l transportining bir nasha imkoniyatlari bor. Yuk va passajir tashishda havo transporti, neft`, gaz tashishda truborrovod transportidan foydalaniladi. Toshkent shahri bir nasha aviatsiya liniyalari bilan tutashgan.

(4-soat)

Reja:

- 1.O`rta Osiyo davlatlarining xo`jaligiga umumiy ta`rif
- 2.O`rta Osiyo davlatlarining sanoat geografiyasi
- 3.O`rta Osiyo davlatlarining qishloq xo`jaligi geografiyasi
- 4.O`rta Osiyo davlatlarining transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari

O`rta Osiyo davlatlarining milliy daromadida, xo`jaligida birinshi o`rinni qishloq xo`jalik mahsulotlari, ikkinshi-sanoat, keyin transport, savdo, rekratsiya sohalari turadi. Asosiy sohaning oraliq tarkibi sanoat- engil va oziq-ovqat shuningdek og`ir sanoatga ixtisoslashgan. Engil sanoat asosan to`qimashilik bo`lib, xotin-qizlar band.

Urushdan keyingi davrda qayta ishlash sanoati rivojlandi - ximiya (shundan mineral` o`g`itlar ishlab shiqarish, sun`iy tola) rangli metallurgiya (mis, polimetall ishlab shiqarish, simob, sur`ma, volfram, molibden) va yangi alyuminiy ishlab shiqarish rivojlandi. Bu sohalarning rivojlanishi oldingi Ittifoqlik ahamiyatga ega bo`ldi. Mashina ishlab shiqarish sanoati ishki rayon talabini qondirish bilan birga, asosiy bo`limi - qishloq xo`jalik mashinalarini ishlab shiqarishdan iborat, ularning uzunligi 1913-1987 y.y oralig`ida 2,7 ming dan 6,4 ming km ga o`sdi. Qo`ng`irot - Biynev - Maqat temir yo`l qurilishi O`rta Osiyo va Qo`zog`iston ushuni yangisha bosqish bo`ldi. Temir yo`l poromi Krasnovodsk - Boku yo`li O`rta Osiyoni Zakavkaz`e davlatlari bilan aloqa o`rnatishga mumkinshilik berdi. Ishki yuklarni tashishda avtotransportning ulushi yuqori. Avtoyo`llarning uzunligi 1940-1985 y.y 7,3 ming km dan 123,3 ming km gasha etdi. Oldingi Ittifoq temir yo`llarning 10% ini tashkil etadi. Yirik magistrallari Toshkent - Shimkent - Djambul - Bishkek - Olma-Ota.

Sanoat geografiyasi. O`rta Osiyo davlatlarining sanoati, qishloq xo`jaligi va uning sohalari paxtashilik bilan tig`iz bog`liq. Hozirgi vaqtda O`rta Osiyoda 100 dan ortiq sanoat sohalari bor. Sanoat «A» gruppasiga mashina ishlab shiqarish, metallurgiya, ximiya, qurilish materiallar sanoati, yoqilg`i energetika sanoati kiradi. Yoqilg`i energetika kompleksi bilan O`rta Osiyo to`liq taminlangan. Yoqilg`i energetika balansining 60%ini tabiiy gaz sanoati egallaydi. Tabiiy gaz ishlab shiqarish bo`yisha O`rta Osiyo MDH da 30% gaz sanoatini egallaydi. Tabiiy gaz Turkmanistonda Gaz oshak, “umdag Xovuzxan, Shodlik Darvoza konlari, O`zbekistonda Gazli, Yorg`oq, Quvonsh, Muborak, Qirg`izistonda, Qozog`istonda (Mang`ishliqda) yirik konlari bor. Jami yiliga O`rta Osiyoda 111,1mlrd kub/m gaz qazib olinib, Turkmaniston 60,1 mlrd kub/m, O`zbekistonda 42,8 mlrd kub/m, Qo`zog`istonda 8,1 mlrd kub/m, qolgani Tojikiston, Qirg`iziston respublikalariga to`g`ri keladi.

O`rta Osiyo nef`t mahsulotlari o`zini to`liq qondiradi. Turkmanistonda nef`tni qayta ishlaydigan zavod -NQZ Krasnovodta, Shirdjav, O`zbekistonda Farg`ona, Olti-Ariqda ishlab turibdi. Shimoliy Qirg`iziston, Chimkent NQZ nef`t bilan taminlaydi.

Qo`zog`istonda nef`t va gaz ishlab shiqarish respublikaning g`arbida 2-arealda Emba va Mangishlaqda, NQZ g`arbida, Sharqida, Janubiy rayonlarda ishlaydi. Hozirgi vaqtdagi yirik konlari (Ozan, Jetiboy, Tangen`, Qorajanbas) bor. Mangishlaq va Emba nef`tlari Atirawda qayta ishlanib, Samaraga transpirovlanadi. Yirik nef`t qayta

ishlaydigan zavodi Povladarda va Shimkentde joylashgan.

O`rta Osiyoda 1992-yili 34,5 mln.t. nef` t qazib olib, shundan Qozog`istonga 25,8 mln.t., O`zbekiston Respublikasiga 3,3 mln.t., Turkmanistonga 5,2 mln.t., Tojikistonga 0,1 mln.t., Qirg`izistonga 0,1 mln.t. to`g`ri keladi.

Elektr energiya ishlab shiqarish O`rta Osiyo MDH davlatlaridan ajralib turib, u urushdan keyingi yillarda rivojlandi. Elektr energiya ishlab shiqarish 5 respublikalarda ham rivojlangan.

Gidroenergiya resurslarga boy, asosiy ishlab shiqaradigani J.E.S. bo`lib, xom ashyosi ko`mir va tabiiy gaz hisoblanadi. J.E.S. lar Turkmaniston bilan O`zbekiston Respublikasi G.E.S. Tojikiston bilan Qirg`izistonda qurilgan. Hozirgi kundagi yirik GRES - Angrenda, Toshkentda, Sirdaryoda, Marida, Navoyida qurilgan. Yirik GES lar - Vaxsh daryolariga qurilgan. Markaziy , Nurek, Golovnaya, Boypazinskaya G.E.S. (2,7 mln kVt).

Ragul GES dunyodagi eng yirik platina bo`lib quvvatligi (3,6 mln kVt). Norinda Ushqo`rg`on GES (180 mingg kVt), To`xtagul (1,2 mln kVt), Kurpay (800 ming kVt), Tosh-Ko`mir (850 ming kVt) elektr energiya ishlab shiqaradi. Shirshiqda Shorvoq GES (600mingg kVt) .

Qozog`istonning elektr energetika kompleksi asosan J.E.S. hisoblanadi. Yirik GRES i Ermak (2,4 mln kVt), Kurgandinskiy (0,7 mln kVt), Djambul (2,4 mln) elektr energiyasini ishlab shiqaradi. Ekibastuz basseynida yirik 4 GRES qurilg`an. GES lar Irtishta - Ust`-Kamenogorsk, va Buxturma, Shordara (Sirdaryo), Kipshagay (Ili) va Mangishlaq AESlari ishlab turibdi.

1992-yilgi malumot bo`yicha O`rta Osiyoda quyidagisha elektr energiya ishlab shiqarildi.

O`zbekiston Respublikasi	50,9 mlrd k /Vt soat.
Qo`zog`iston Respublikasi	82,7 mlrd k /Vt soat.
Tojikiston Respublikasi	16,8 mlrd k /Vt soat.
Qirg`iziston Respublikasi	11,9 mlrd k /Vt soat.
Turkmaniston Respublikasi	13,2 mlrd k /Vt soat.
O`rta Osiyo davlatlari	175,5 mlrd k /Vt soat ishlab shiqariladi.

O`rta Osiyo yonilg`i energetika komplekslarining 20%ini ko`mir tashkil etadi. O`zbekistonda Angren, Shargun, Boysun, Qirg`izistonda, Tojikistonda Shurabda ko`mir qazid olinadi.

Qo`zog`iston xo`jaligida ko`mir sanoati ajralib turadi. 1985-yili ko`mirning zahirasi (130 mln.t.) bo`ldi.

Qarag`anda basseyni MDH ko`lamidagi eng yirik baza hisoblanadi. U kokslanuvchi tosh ko`mir. Ekibastuz ko`mir basseyni yirik zahiraga ega bo`lib, elektr energetika sanoatida foydalanadi.

1992-yili O`rta Osiyoda quyidagi ko`mir qazib olindi.

O`zbekiston Respublikasi	4,7 mln. t
Qo`zog`iston Respublikasi	126,5 mln. t
Tojikiston Respublikasi	0,2 mln. t
Qirg`iziston Respublikasi	2,2 mln. t
Turkmaniston Respublikasi	-
O`rta Osiyo	133,6 mln. t

O`rta Osiyoda metallurgiya sanoati rivojlangan. Ayniqsa, O`zbekiston Respublikasida rangli metallurgiya yaxshi rivojlangan. Olmaliqtagi metallurgiya kombinati mis, qo`rg`oshin, rux, volfram v.b. rangli metallarni ishlab shiqaradi. Bundan tashqari Qizilqumdan oltin qazib olinadi. Qirg`izistonda rangli metallurgiya sanoati rivojlangan. O`rta Osiyoda birdan-bir sur`ma kombinati qurilgan. Bundan tashqari, oltin, qo`rg`oshin, qalay qazib olinadi. Tojikistonda alyuminiy zavodi qurilgan. Qora metallurgiya O`rta Osiyoda kam rivojlangan. Resurs zahirasi kam. Yiliga 6,9 mln.t. qazib olinadi. Qo`zog`istonda 6,1 mln.t., O`zbekistonda 0,7 mln.t. ishlab shiqariladi. O`rta Osiyodagi eng yirik qora metallurgiya markaziy - Bekobod hisoblanadi.

Mashina yasash sanoati - bu qishloq xo`jaligi bilan bog`liq bo`lib keladi. Ayniqsa, paxtashilik bilan, to`qimashilik, ximiya, nef`t bilan bog`liq. Qishloq xo`jaligi ushun traktorlar Toshkentda, Shirshiqda, ximiya sanoati ushun - Shirshiq, Namanganda, nef`t sanoati ushun mashinalar Ashxobodda rivojlangan.

Qo`zog`istonda m.s.s. urushdan keyingi yillarda rivojlandi. Qora va rangli metallurgiya sanoati ushun mashinalar Ust`-Kamenogorsk, Olma-Otada, ko`mir, koks ximiyaviy ishlab shiqarish ushun (Qaraganda) nef`t va gaz ushun Atiravda, qishloq xo`jaligi ushun ekskavator, traktorlar (Tselinograd-Aqmola) elektrotexnik mashinalar (Aqto`beda) rentgen apparaturalari ishlanadi.

1992-yil bo`yicha O`rta Osiyoda quyidagisha traktorlar ishlab shiqildi.

O`zbekiston Respublikasi	16,9 ming dona
Qozog`iston Respublikasi	13,4 ming dona
Tojikiston Respublikasi	- -
Turkmaniston Respublikasi	- -
Qirg`iziston Respublikasi	- -
O`rta Osiyo	30,3 ming dona

Ximiya sanoati ushun O`rta Osiyo yirik xom ashyo zahiralariga ega. Ulardan gaz, nef`t, ko`mir, o`zokerit, tuz, rangli metallar ximiya sanoati ushun xom ashyo hisoblanadi. O`zbekiston Respublikasida mineral` o`g`itlar, suniy yuvish vositalari, lak, bo`yoq, plastmassa ishlab shiqaradi. Markazlari Shirshiq, Farg`ona.

**Qishloq xo`jaligi geografiyasi.** qishloq xo`jaligi agrosanoat kompleksining asosiy sohasi bo`lib, u sanoatga xom ashyo etkazib berish va xalqni oziq-ovqat bilan taminlashdan iborat.

O`rta Osiyoda qishloq xo`jaligining asosiy intensivli rayoni - vodiylar bo`lib, ularning geografik joylashishiga ko`ra 3 asosiy guruhga ajratamiz:

1.Pasttekislikdagi, qumlar atrofidagi vodiylar. Masalan: Xorazm vodiysi, Murg`ob va Tejen.

2.Tog` oldi. Bularga Farg`ona, Toshkent, Samarqand.

3.Tog` etagi. Vaxsh daryolarining yuqori oqimi, Norin, Qoradaryo, Qashqadaryo v.b.

O`rta Osiyoda jami qishloq xo`jaligiga yaroqli er fondi 274 mln.ga barobar. Jami ekin maydon O`rta Osiyo bo`yicha 42,3 mln. ga. bo`lib, shundan donli ekinlar 25 mln ga, yoki 59,1% i, paxta 2,8 mln ga - 6,5% i, bog`shilik ekinlar 0,36 mln ga - 0,9% i, boshqa turdagi ekinlar 14,21 mln ga yoki 33,5% ga ekiladi.

O`rta Osiyo ixtisoslashgan yirik paxtashilik zona. Bu O`zbekiston, Tojikiston,

Turkmanistonda rivojlangan. Paxtashilik O`rta Osiyoda 2,8 mln ga erga ekiladi.

Har yil sayin 6 mln. t.dan ortiq O`rta Osiyoda paxta etishtiriladi. Bu MDH davlatlarida etishtirilgan paxtaning, 90%dan ortig`i degan so`z. Agrosanoat kompleksida - gidromeleoratsiya sohasi aytarlisha o`rin egallaydi. 1 ga erga o`rtasha 6-8 ming m/kub suv kerak bo`ladi.

Paxtachilik Farg`ona vodiysida, Golodnoy step (Mirzasho`l) Vaxsh va Gissar vodiylarida, Quyi Amudaryo, Murg`ob va Tejen vodiylarida rivojlangan. Ingishka tolali paxtashilik Tojikiston va O`zbekistonning Janubiy rayonlarida etishtiriladi. Paxtaning o`rtasha hosili 1 ga - 24-23 ts to`g`ri keladi.

1992-yilgi ma`lumot bo`yicha O`rta Osiyoda 6247 ming tonna paxta etishtirilib, shuning O`zbekistonga 4128 mingg. t., Qo`zog`istonga 252 ming. t., Tojikistonga 515 ming. t., Qirg`izistonga 52 ming. t., Turkmanistonga 1300 ming. t. to`g`ri keladi. Texnik ekinlardan paxtadan boshqa kanop, qand lavlagi, tamaki v.b. ekiladi.

O`zbekistonda qand lavlagi asosan, Qo`zog`istonda, Qirg`izistonda ko`plab ekiladi. 1992-yili O`rta Osiyoda 1287 ming.t. qand lavlagi etishtirilib, undan Qozog`istonga 1160 ming.t., Qirg`izistonga 127 ming.t. to`g`ri keldi. "allashilik ham ekin erlarning ko`pshilik bo`limini egallab turibdi.

"Gallashilik Qozog`istonda rivojlangan bo`lib, sholi ekiladi. Sholi Qizil-Orda, Shimkent, Olma-Ota, Taldi-Qo`rg`an viloyatida ekiladi. Sholi etishtirish bo`yisha Qozog`iston MDH davlatlarida Rossiyadan keyin 3- shi o`rinda turadi. Janubiy Qo`zog`istonda soya ham o`sdiriladi.

O`rta Osiyoda shorvashilik mahalliy aholining talabini qondirish bilan birga Qorako`l terilarini ham etishdirib beradi.

O`rta Osiyo davlatlarida shorva mollar soni (1992-y)

Davlatlar	Qoramol mln. bosh	Sigir mln. bosh	yilqi Ming bosh	Qushshilik turlari mln.dona	Qoy va eshki mln.bosh
O`zbekiston	5,3	2,2	322,5	26,5	10,3
Qo`zog`iston	9,6	3,6	703,5	52,7	34,4
Tojikiston	1,2	0,5	48,3	4,4	3,1
Qirg`iziston	1,1	0,5	313,0	10,4	8,7
Turkmaniston	1,0	0,4	21,2	5,9	5,8
O`rta Osiyo	18,2	7,2	2408,5	99,6	62,3

O`rta Osiyo bo`yicha 1992-yili 34,5 mln.t. g`alla hosillari etishdirilib, shundan Qo`zog`istonga 29,8 ming.t., O`zbekistonga 2,3 ming.t Farg`ona vodiysi, Buxoroda, Qirg`izistonda Shuy vodiysi, Tojikistonda Gissar vodiysi hisoblanadi.

Qozog`istonda bog`shilik, uzumshilik Janubiy va Sharqiy rayonlari markazlari hisoblanadi. Qozog`iston kartoshka hosillarini etishdiradi.

1992-yili O`rta Osiyo meva hosillari bo`yicha 5,7 mln.t. etishdirish, Qozog`istonga 2,0 mln.t., O`zbekistonga 3,5 mln.t. to`g`ri keladi.

Kartoshka bo`yisha 3,7 mln.t. etishdirilib, shuning 2,6 mln.t. Qozog`istonga tegishli.

Yirik shoxli qoramollar, yilqi va sho`shqadan boshqa O`rta Osiyoda maxsus turdagi qorako`lshilik, Gissar qo`ylari (150 kg-160 kg), tuyay, boqiladi.

**O`rta Osiyoning transport va tashqi iqtisodiy aloqalari.** Ishlab shiqaruvshi kushlarni rivojlandirish va joylashtirish, iqtisodiyot va madaniyat darajasini ko`tarish, xalqning turmushini yaxshilashda transportning ulushi yuqori. Transportning temir yo`l, quvur, avtomobil`, aviatsiya turlari bor.

**Temir yo`l transporti:** Bu transport XIX-asrning oxiridan boshlab qurila boshladi. Krasnovodsk-Toshkent-Andijon temir yo`l liniyalarining ishga tushishi O`rta Osiyo respublikalari ushuni katta ahamiyatga ega bo`ldi. Keyinroq Toshkent-Aris-Orenburg temir yo`l liniyasi ishga tushishi bilan Toshkent O`rta Osiyoning transport darvozasiga aylandi. Osiyoda temir yo`lning uzunligi 21,4 ming km.

Hozirgi vaqtda O`rta Osiyo iqtisodiy davlatlararo ishlashish ittifoqiga kiruvshi davlatlar bilan tengdek azo. Bu borada birga ishlashish maqsadida Tedjen-Seraxs-Mashhad temir yo`l liniyasini qurish amalga oshirilmoqda. Bu temir yo`l liniyasi Pekinni Istanbul bilan bog`laydigan Trans Osiyo magistrali hisoblanadi. Bu qurilish 2000-yili bitirilib, keyin bu yo`lda 2-taralama 6-8 mln.t. yuk olib yurish mumkinshiligi bor. 2-shi bir loyiha O`rta Osiyo Kislovodskiydan Kaspiy porom yo`li (308 km) Shimoliy Ozarbayjon, Gruziya territoriyalari, Shimoliy Qora dengiz portiga etkazadigan Transkavkaz magistralini qurish nazarda tutilgan.

Havo transporti: - Passajirlarni tashishda, tez xabarlarni etkazishda, borish qiyin bo`lgan erlarga (tog` va sho`l) etkazishda, havo transportining xizmati katta. O`rta Osiyoning hozirgi aeroportlari zamonaviy bo`lib, dunyoning hohlagan erlari bilan bog`lana oladi. O`rta Osiyo davlatlararo aviatsiya kommunikatsiyalarini rivojlandirish bo`yicha juda qulayli orinda joylashgan.

O`rta Osiyoning hozirgi havo yo`llari dunyoning ko`p davlatlari - N`yu-York, London, Frankfurt`, Afina, Tel`-Aviv, Bangkok, Seul, Dehli v.b. davlatlar bilan bog`lab turibdi.

**Avtomobil` transporti.** Ishki rayonlararo yuklarni tashishda, tog`li rayonlardagi yuklarni tashishda, yaqin va O`rta oraliqdagi yuklarni tashishda katta mumkinshilikka ega. Uzunligi 325,4 ming kv.

Hozirgi vaqtda O`rta Osiyoda Xitoy va Pokistan bilan aloqa o`rnatadigan Andijon-O`sh-Irkishtam-Kashg`ar, shuningdek, Buxoro-Seraxs-Mashhad-Tehron, Termez-Gerat-Kondagar-Qarchi avtomobil` yo`llarini qurish nazarda tutilgan. Bu yo`llar Hind okeani bilan avtomobil` yo`llar orqali bog`lanadi.